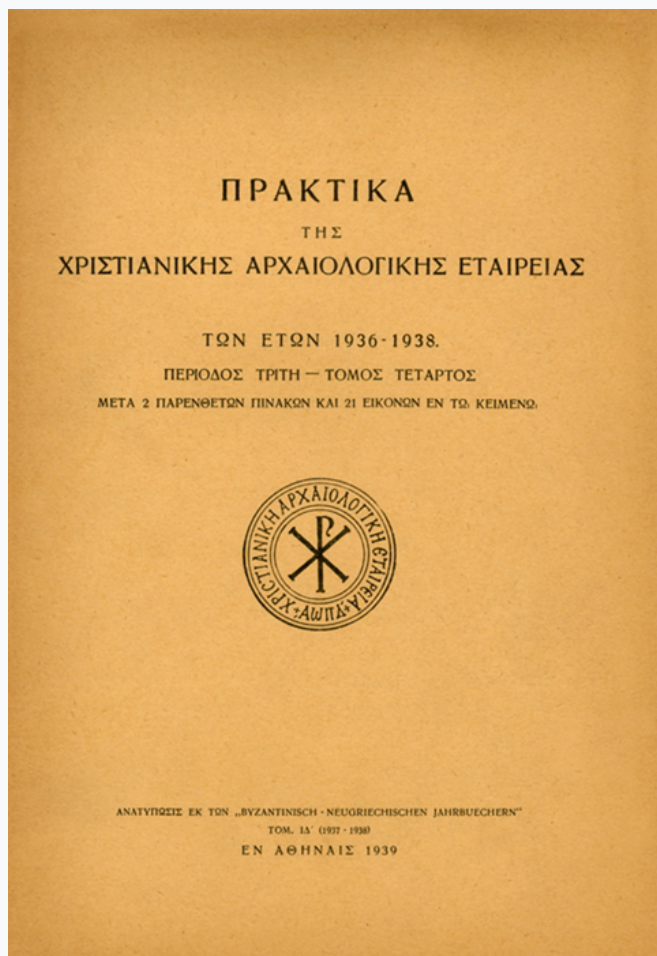

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1939)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1936-1938), Περίοδος Γ'

Το αρχείον της Λατινικής επισκοπής Χίου

Αιμιλία ΣΑΡΡΟΥ-ΖΟΛΩΤΑ

doi: [10.12681/dchae.1430](https://doi.org/10.12681/dchae.1430)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΑΡΡΟΥ-ΖΟΛΩΤΑ Α. (2013). Το αρχείον της Λατινικής επισκοπής Χίου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 175-200. <https://doi.org/10.12681/dchae.1430>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το αρχεῖον της Λατινικῆς επισκοπῆς Χίου

Αιμιλία ΣΑΡΡΟΥ-ΖΟΛΩΤΑ

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1936-1938), Περίοδος Γ' • Σελ. 175-200

ΑΘΗΝΑ 1939

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Ὑπὸ

ΑΙΜΙΛΙΑΣ ΣΑΡΟΥ-ΖΟΛΩΤΑ.

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΧΙΟΥ

Τὸ ὑπόμνημά μου περὶ τοῦ ἀρχείου τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Χίου ἔχει ἀνάγκην μικρᾶς εἰσηγήσεως εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας τοῦ τόπου καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀρχεῖον. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τῆς Δύσεως, ὅσοι ἔγραψαν σχετικῶς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Χίου, πιστεύουν, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη ἰδρύθη ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῶν σταυροφόρων, τῷ 1204, καὶ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Λατ. Πατριαρχείου Κ/πόλεως, ἀφότου δηλαδὴ ἡ Χίος ἐτέλεσεν ἐπὶ 40 ἴσως ἔτη ὑπὸ τοὺς Βενετούς, ἥτοι μέχρι τοῦ 1245, ὅτε ἀπηλευθερώθη ὑπὸ τῶν βασιλέων τῆς Νικαίας. Ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένη δὲν εἶναι ἡ εἰδησις αὕτη· καὶ εἶναι μᾶλλον βέβαιον, ὅτι ἰδρύθη κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὡς νομίζω, ἐπὶ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ὅστις πρῶτος ἔδωκεν οὐ μόνον τὴν ἄδειαν ἐγκαταστάσεως εἰς τὴν νῆσον πολυαρίθμων ἐμπορῶν Γενοατῶν, συμμάχων του, ἀλλὰ καὶ προνομίας σπουδαίας παρέσχεεν εἰς αὐτὴν κατὰ τὴν ἐν Νυμφαίῳ συνθήκην.¹ Βραδύτερον, ὅτ' ἐξεχωρήθη ἡ νῆσος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τοὺς συγγενεῖς του εὐγενεῖς τῆς Γένουας Ζαχαρίας Δὲ Κάστρο, γνωρίζομεν, ὅτι ὑπῆρχον ἐν Χίῳ λατινικαὶ ἐκκλησίαι καὶ μοναχικὰ τάγματα, ὡμολογημένα ἱστορικῶς πλέον.² Ὅτε δ' ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος ἐμάχετο μετὰ τοῦ Χίου Καλοθέτου καὶ τοῦ Γενοατοχίου Ζυβοῦ πρὸς ἐκδίωξιν τῶν δύο ἀδελφῶν Ζαχαριῶν, Μαρτίνου καὶ Βενέτου, τῷ 1329, μνημονεύεται ὅτι παρίστατο ὁ Νάξου³ ἐπίσκοπος· τοῦτο δὲ συμφωνεῖ μετὰ τὴν εἰδησιν, ὅτι τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ὅπως λέγεται, ὁ πάπας Ἰωάννης ὁ ΚΒ' ἔδωκε τὴν χρεῖουσαν θῆσιν διὰ τοῦ θανάτου τοῦ ἐπισκόπου Ρουφίνου εἰς τὸν δομινικανὸν Ἰωάννην. Ἐκτοτε, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ Ρουφίνου, ἔχει καταρτισθῇ πίναξ σειρᾶς Λατίνων ἐπισκόπων μετὰ διακοπὰς μόνον μικράς. Ἀπὸ δὲ τῆς Γενοατοκρατίας τῆς νήσου, ἀρξαμέ-

1) Γ. Ἰ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τ. Β' σ. 332-6 καὶ Α' II σ. 34-5.

2) Αὐτόθι, τ. Α' II σ. 100-1 καὶ Αἰμ. Κ. Σάρου, Κάστρον τῆς Χίου σ. 48-54.

3) Γ. Ἰ. Ζολώτας, ἐνθ' ἄνωτέρω, τ. Β' σ. 368-9.

νης τῷ 1346 καὶ ταύτης διαρκούσης καὶ μετ' αὐτὴν καὶ μέχρι τοῦ νῦν, συνεχίζεται ἡ σειρά τῶν ἐπισκόπων ἄνευ χασμάτων, ἐκτὸς ἐνὸς μικροῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1566, ἔτους τῆς ὑποταγῆς τῆς Χίου εἰς τοὺς Τούρκους, μέχρι τοῦ 1580 καὶ μιᾶς διακοπῆς 25ετοῦς μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Βενετῶν κατὰ τῆς Χίου, λήγοντος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἀλλ' ἡ παρουσία τοῦ ἐπισκόπου δὲν σημαίνει αὐτὴν τὴν ἐκκλησίαν, διότι ἀπὸ τῶν Ζαχαριῶν ἤδη καὶ κυρίως ἐπὶ Γενοατοκρατίας ἐπλημύρισαν τὴν πόλιν μοναί, ὁσπίτια, μοναχικά τάγματα καὶ ἀδελφότητες, τῶν ὁποίων ἂν θέλῃ τις νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰς μεταβολάς, ἀδυνατεῖ πράγματι νὰ ἐπαρκέσῃ. Μικρὸν πρὸ τῆς λήξεως τῆς Γενοατοκρατίας, εἰς τὸ ἔτος 1559, βλέπομεν εἰς πριβιλέγγιον, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη ὑπὲρ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, ὅτι καὶ ἡ Χίος ὅπως καὶ ἄλλαι πόλεις καὶ νῆσοι ἑλληνικαὶ ὑπήγοντο τῇ ἀρχιεπισκοπῇ ἐκείνῃ¹.

Πολλὰ ἔπαυε κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ ἐκκλησία αὕτη. Περὶ τῶν γεγονότων τούτων ἔγραψαν ἱκανὰ ὁ Μιχαήλ Ἰουστινιάνης², ὁ Ἀλάτιος³ καὶ ὁ Ἰάκωβος Χίος⁴. Αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι πολλὰ καὶ πρέπει νὰ τὰ παρερχώμεθα, ἐπειδὴ ὁ λόγος εἶναι κυρίως ἐδῶ περὶ τοῦ ἀρχείου. Περὶ τῆς προοιούσης φθορᾶς τῆς καὶ μειώσεως περιουσίας τε καὶ ἐπιρροῆς ἔχομεν πλείστας εἰδήσεις ἱστορικός, ξένας καὶ ἐντοπίας. Ἀξιολογώτατος παρέχει δὲ εἰδήσεις τὸ ὑπ' ἐμοῦ ἐρευννηθὲν ἀρχεῖον τῆς ἐπισκοπῆς, ἐν ᾧ φαίνεται ὡς ἐν κατόπτρῳ ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινότητος καὶ αἱ ἄλληθεις σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς Ἑλληνας καὶ ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν. Κατὰ τὰς ταραχὰς καὶ τοὺς διωγμούς, οἱ ὁποῖοι ἐπηκολούθησαν τὴν πτώσιν τῶν Γενοατῶν, ἀπώλετο τὸ παλαιὸν ἀρχεῖον τῆς Γενοατοκρατίας ἢ πάντως δὲν διεσώθη ἐν Χίῳ. Πλείστα στοιχεῖα τῶν πράξεων αὐτοῦ εὗρέθησαν εἰς Γένουαν. Τὸ ἀρχεῖον τοῦτο ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1580, ἦτοι δεκατέσσαρα ἔτη μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου, καὶ συνεχίζεται καὶ ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν, μὲ διαλείψεις κατ' ἀκολουθίαν μόνον πολεμικῶν γεγονότων. Εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐρευνήσω τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀρχεῖον κατὰ πρῶτον τῷ 1913 καὶ πάλιν περὶ τὸ 1930. Ἐνταῦθα ἀνακοινῶ ἐξ αὐτοῦ εἰδήσεις τινάς, ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου καὶ τὰ γενεαλογικὰ πράγματα αὐτῆς. Τὸ ἀρχεῖον ἀποκαλῶ πολύτιμον, ἂν καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ ὀνομάσω *κειμήλιον* διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Χιακῆς κοινότητος ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Γενοατοκρατίας. Διότι, ὅπως ἀρχίζει τὴν ἐπαύριον τῆς ὑποταγῆς

1) Αὐτόθι, τ. Γ' II σ. 59.

2) Scio sacra del Rito Latino.

3) De Ecclesia occidentalis atque Orientalis perpetua concessione. Libri tres. Coloniae Agrippinae 1648.

4) Γ. Ζολώτα, Ἰστ. τῆς Χίου, τ. Γ' I σελ. 395-7.

καὶ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα, ἔζων ἀκόμη καὶ οἱ τύποι καὶ αἱ σχέσεις καὶ τὰ ὀνόματα ἦσαν ὅπως ἐπὶ Γενοατῶν.

Τὸ ἀρχεῖον ἀποτελεῖται ἐκ 4—5 κωδίκων, ὧν παλαιότατος ὁ τῶν βαπτίσεων— ἀποτελούμενος ἐκ σελίδων 266— ἀπὸ ἔτους 1580— 1652. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κώδικος τούτου γράφεται ὅτι :

Hic liber est primus quem habemus baptizatorum huius Ecclesiae Chiensis man man libera antecedenta baptismata vel amissa vel combusta sunt.

Οὕτω πιστοῦται ἡ ἐξαφάνισις τοῦ γενοατοχικοῦ ἀρχείου, ἀκόμη δὲ πιστοῦται καὶ τὸ ἀληθές ἔτος κανονικῆς ἐνάρξεως λειτουργίας τῆς ἐπισκοπικῆς ἀρχῆς, κατὰ δύο ἔτη βραδύτερον ἀφ' ὅτι λέγεται. Αἱ πηγαὶ παραδίδουν, ὅτι ὄντως ἐξελέγη ὁ Βενέδικτος Γκαρέττο πρῶτος τῆς Τουρκοκρατίας ἐπίσκοπος τῷ 1578, ἀλλὰ, κατὰ τὸ ἀρχεῖον, δὲν ἦλθεν ἀμέσως καὶ μόνον μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀκτιναμέ τοῦ Μουράδ Γ', τῷ 1579, ἤρχισεν ἡ κανονικὴ λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ μετὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ α' ὀρθοδόξου μητροπολίτου, ὕστερα ἀπὸ χηρείαν τοῦ θρόνου ἐπὶ 170 ἔτη περίπου. Ἦτο δὲ αὐτὸς ὁ ἐπίσκοπος Βενέδικτος, Γενοατοχίος ἐξ εὐγενοῦς οἴκου, τοῦ ὁποίου τὸν ναὸν συνήντησα δις ἀναφερόμενον εἰς τὸν κώδικα, ἀφοῦ πλέον εἶχε περιέλθει εἰς ἄλλας χεῖρας.

Εἰς τὸ β' βιβλίον βαπτίσεων περιλαμβάνονται πολλὰ διεσπαρμένα πράξεις καὶ τινες ἱστορικαὶ εἰδήσεις, ὡς καὶ κατάλογος τῶν ἀπὸ τοῦ 1622 Λατίνων ἐπισκόπων.

Τὸ α' βιβλίον γάμων ἀρχεταὶ τῷ 1665 καὶ λήγει τῷ 1770 μὲ τὴν σημείωσιν εἰς τὴν ἀρχὴν: *Matrimonii contracta ab anno 1665 usque ad annum, 1770 inclusivi*. Ὑπάρχει ἐν χάσμα εἰς τὰς πράξεις ἀπὸ ἔτους 1639— 1645 ἀγνώστου αἰτίας. Ἴσως νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς τὴν ἀδελφοσύνην, ἡ ὁποία ἐκράτησεν εἰς τὴν χιακὴν κοινωνίαν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ λαμπροῦ Γενοατοχίου ἐπισκόπου Μάρκου Massone. Ἐπηκολούθησεν ἡ περίοδος αὕτη τῆς ἀδελφοσύνης καὶ τῆς εἰρήνης μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν Λατίνων τῆς Χίου μετὰ ταραχώδη ἀντίδρασιν κατὰ τῶν Ἰησουϊτῶν. Κατὰ τὴν εἰρηνικὴν αὐτὴν περίοδον ἔχομεν ἀπόλυτον κοινὴν χρῆσιν ὅλων τῶν ναῶν, ἱεροπραξίας καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Νέᾳ Μονῇ ἀκόμη. Ταῦτα, λεγόμενα ὑπὸ τοῦ ἀββᾶ Μιχαὴλ Ἰουστινιάνη, ὑπὸ τοῦ Ἀλαττίου καὶ ἄλλων ἐθεώρουν ὑπερβολικά, πλὴν ἀπὸ τοῦ κώδικος καὶ ταῦτα ἐπιβεβαιοῦνται.

Τὸ τρίτον βιβλίον βαπτίσεων ἀρχεταὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1736 καὶ λήγει ἔτει 1816. Ὡς εἶναι φανερόν, ἐλλεῖπει ἐν διάστημα 25— 30 ἐτῶν κανονικῆς λειτουργίας, τὸ ἀμέσως μετὰ τὰ βενετικά, δηλαδὴ ἀπὸ 1695— 1725. Αἱ ἐν τῷ διαστήματι τούτῳ πράξεις περιελήφθησαν ἀργότερον εἰς ἄλλον κώδικα συλλογικόν, διότι πολλὰ ἦσαν διεσπαρμένα, ὡς αἱ γενόμεναι ἐν Πελοποννήσῳ, ὅπου ἀπεβιβάσθησαν μετὰ τὰ βενετοτουρκικά

οί φυγάδες τῆς Χίου, οἱ πρόσφυγες ἄς εἴπωμεν κατὰ κυριολεξίαν, καὶ αἱ ἐν Χίῳ κατ' οἴκους λαβοῦσαι χώραν.

Τὸ β' βιβλίον γάμων φθάνει μέχρι τοῦ 1770 καὶ τὸ τρίτον μέχρι τοῦ 1870. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἓν ἄλλο βιβλίον συμπληρωματικόν, ὅπου μετὰ τὸν ὑπ' ἀριθ. 7 γάμον λέγεται:

Matrimonia ista quae sequerunt facta sunt postquam civitas rejecit in manibus Turcarum et destructionem sanctae Ecclesiae. Eīve δηλαδή κῶδιξ συναγωγῆς.

Τὴν ὁμόνοιαν τῶν δύο στοιχείων εἶχεν ἐπιβάλῃ ἡ ἔξις, ἡ ἀνάγκη καὶ τὸ συμφέρον ἀμφοτέροις, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν ἀποτυχοῦσαν ἐπιχείρησιν τῶν Φλωρεντινῶν κατὰ τῆς τετειχισμένης πόλεως τῆς Χίου τῷ 1599, ὡς καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα τὴν ἀποτυχίαν ταύτην αὐστηρὰ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων πρὸς τοὺς δυτικούς. Μετὰ τὴν ἀτυχῆ λοιπὸν ταύτην ἐνέργειαν τῶν πέντε γαλερῶν τῆς Τοσκάνης, οἱ Τοῦρκοι, κατὰ τὰς πηγάς, ἐξέβαλον τοῦ Κάστρου τὸν τε ἐπίσκοπον καὶ τοὺς ἱερεῖς τοὺς καθολικοὺς καὶ τοὺς ὑπεχρέωσαν νὰ κατοικήσωσιν ἔκτοτε ἔξω τῆς τετειχισμένης πόλεως, εἰς θέσιν τῆς πόλεως, ἔκτοτε καλουμένην *Φραγκοπαροικίαν*. Αὐτὸ λέγεται καὶ γράφεται, ἀλλὰ τὸ ἀρχεῖον ἔχει μερικὰς ἀντιρρήσεις, εἶναι δὲ ἀψευδὴς πηγὴ. Ἀναφέρει λοιπὸν τὸ προμνημονευθὲν παλαιὸν βιβλίον βαπτίσεων, ὅτι εἰς τὸ ἔτος 1605 ὁ ἱερεὺς Στέφανος Μαουρίτσιος ἐτέλεσε βάπτισιν: *in templo S. Pietri Castri*, ἐν ἔτει δὲ 1607 ἄλλην βάπτισιν ὁ αὐτὸς ἱερεὺς: *in Ecclesia S. Nicola Loutrou* πάλιν ἐν τῷ Κάστρῳ, δηλαδή ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κάστρου, τοῦ παρὰ τὸ Λουτρόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπεγράφη ἡ σύμβασις μεταξὺ Χίων καὶ Γενοατῶν τῷ 1346, ἀσφαλῶς, διότι ἄλλος Ἅγιος Νικόλαος ἐν τῷ Κάστρῳ δὲν ὑπῆρχεν.

Εἰς μελέτην μου περὶ τοῦ Κάστρου τῆς Χίου¹ γράφω πολλὰ περὶ μιᾶς ἀνασκαφῆς, ἣτις ἔγινεν λήγοντος ἤδη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἰς τὸ κάστρον καὶ ἐγγύτατα τοῦ νῦν κεντρικοῦ μεγάλου Τζαμίου τοῦ Πιαλῆ. Γράφω δ' ἐκεῖ: «Ἐν ἐρειπίῳ γενοατικῷ ἐν τῷ φρουρίῳ, κατεδαφιζομένῳ ὑπὸ λιθολόγων, εὐρέθη ὑποθεμέλιον τοίχου ἐκ λίθων τετραγώνων ἐρυθραίων ἢ κορακοπέτρας, ἀρχαίας ἐργασίας, εἰς μῆκος 3—4 μέτρων, διευθυνόμενον ἐξ ἀνατολῶν εἰς δυσμὰς, τὸ ὁρατὸν μέρος. Ἐγγὺς εὐρέθη καὶ λουτρῶν μεσαιωνικὸς συγκεχωσμένος. Ὁ ἰδὼν μετὰ προσοχῆς ἀνέφερε τῷ πατρί μου, ὅτι τὸ κτίσμα ἦτο ἀληθῶς μέγα καὶ ὀχυρῶς καὶ πολυτελῶς ἐκτισμένον 60X40 τ.μ. περίπου, φερόμενον ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, διώροφον ἄλλοτε, ὡς ἔλεγον οἱ ἀνασκάπτοντες, ἔχον καὶ ὑπόγειον κρύπτην μὲ ἐδώλια κτιστὰ πέριξ, εἰς ὃ ὑπόγειον ἢ κατάβασις διὰ καταπακτῆς. Οἱ λίθοι αὐτοῦ λαξευτοὶ ἐρυθραῖοι (ἦτοι ἐρυθραῖκοί, ἐξ Ἐρυθραίας), τὰ διαχωρίσματά του νῦν ἀφανῆ. Εἶχεν αὐτὴν περίκτιστον καὶ λουτρῶνα

1) Τὸ Κάστρον τῆς Χίου, ἐν περιοδικῷ «Ἀθηνᾶ» τόμ. ΚΗ' (1915) σελ. 11-166, καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει.

εὐμεγέθη, οὗ τὸ ἔδαφος ὡς τοῦ ἰσογείου ποτὲ ἢ ὀλίγον ὑπεργείου ὀρόφου, ἦτο 2—3 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν νῦν δημοσίων ὁδῶν. Προσέκειτο κατὰ τὴν Β. Ν. γωνίαν τῷ μεγάλῳ νῦν Τζαμίῳ, τῷ ἔχοντι τὸν τετράγωνον μιναρέν, ἐγειτόνευε δὲ κατ' ἀνατολὰς ἐτέρῳ τζαμίῳ, πάλαι ναῶ ὁμοίως, οὗ σώζεται ὁ τετράγωνος πύργος τοῦ κωδωνοστασίου ἄνευ στήλης μιναρέ, χρησιμεύων πλέον ὡς περιστερεῶν».

Ἐκ τῶν ἀναφανέντων ἱκανῶν τούτων ἐρειπίων, συγκροτήματος κτιρίων θὰ ἔλεγε τις, προκύπτουσιν ἀσφαλῶς ἐν μέγα κτίριον ἀνακτόρου μεσαιωνικοῦ, λουτρῶν ἀξιόλογος μεσαιωνικός, ἀμφοτέρω προσκείμενα δύο ἐκκλησίαις, ἰδίως δὲ τῷ κεντρικῷ τζαμίῳ. Εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου γίνεται σαφὴς λόγος, ὅτι εἰς τοὺς Γενοάτας ἐδόθη τότε ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος «λαμπρὸν ἀνάκτορον μετ' ἐκκλησίας καὶ λουτρὰ δύο», ἄλλα κτίρια, ἀποθῆκαι κτλ. Παρατηροῦμεν, ὅτι κεντρικὴ ἐκκλησία θὰ ἐχρησίμευεν ἑκπαλαί ὡς μητρόπολις καὶ οὐχὶ ἄλλη τις μὴ κεντρικὴ, ὡς ἔθος ἦτο, καὶ ὅτι μητρόπολις τῆς βυζαντιακῆς Χίου ἦτο ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὠρισμένως¹ καὶ ὅτι εἰς αὐτὸν τὸν ναὸν ὑπεγράφη ἡ σύμβασις τῷ 1346 μετὰ τὸν Γενοατῶν καὶ Γενοατοχίων. Ἀκόμη παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Μιχ. Παλαιολόγου ἀναφέρονται ὀνομαστί ὡς ναοὶ ἐν τῷ Κάστρῳ Χίου: ἡ Παντοδύναμος καὶ τὸ Πολιτικόν, ὅχι ὅμως καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος, διότι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦτον σημαίνει: τὸ Πολιτικόν, ἦτοι τὸ καθεδρικόν, τὸ καθολικόν, τὸ κοινόν. Ὅθεν ἄγομαι νὰ πιστεύσω, ὅτι ἡ πολύτιμος εἰδησις τοῦ Λατ. κώδικος, ἡ ὀρίζουσα τόσον πιστῶς καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' ἀκόμη αἰῶνος «τὸν Ἅγιον Νικόλαον παρὰ τὸ Λουτρὸν» μᾶς ὀρίζει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸν ναὸν τοῦ κέντρου τοῦ Κάστρου, τὸν κεντρικόν, ἴσως τὸ Πολιτικόν τοῦ χρυσοβούλλου, αὐτὸν, ὅστις προέκυψε, ὅτι ἦτο πολὺ πλησίον εἰς τὸ μεσαιωνικὸν λουτρὸν καὶ τὸ ἀνάκτορον εἰς τὰς ἀνασκαφάς, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ἀναλυτικώτατα ὁ πατήρ μου καὶ παραστατικώτατα. Ἐκ τῶν δύο αὐτόθι προσκειμένων τῷ παλαιῷ ἀνακτόρῳ ναῶν ποῖος ἦτο ὁ Ἅγιος Νικόλαος; Οὐχὶ βεβαίως ὁ πρὸς τὰ Β. Δ. τῶν ἐρειπίων λεγόμενος, ἐν ἐρειπίοις καὶ αὐτός, ὡς ἅγιος Δομνίκος, τὸν ὁποῖον ἅγιον Δομνίκον τοποθετοῦσι δύο τοπογραφικοὶ χάρται τοῦ Κάστρου περιγητικοὶ πρὸς τὸ Β.Α. τεῖχος, τὸ πρὸς τὴν ἀνοικτὴν θάλασσαν. Εἶναι ἀπολύτως βέβαιον πάντως, ὅτι περὶ τὸ κέντρον τοῦτο τοῦ Κάστρου ἔχομεν τὸν ἐπισκοπικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Πέτρου, διότι ἀκόμη καὶ μέχρις ἐσχάτων ἡ λαϊκὴ παράδοσις λέγει, ὅτι ἐκεῖ ἔμενε ὁ φράγκος δεσπότης. Ἐπομένως, γνωστοῦ ὄντος, ὅτι ὁ Ἅγιος Πέτρος ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Μαονέζων μεγαλοπρεπῆς καὶ γοιοῦτος παραδίδεται ὑπὸ τῶν γραψάντων ὄλων καὶ ἰδόν-

1) Αἰμ. Κ. Σάρου, Κάστρον τῆς Χίου σ. 44. Βλ. καὶ ναὸν τῷ 1346 ἁγίου Νικολάου ἐν τῷ Κάστρῳ.

των καὶ εἰδότων, λαμβανομένων λίαν ὑπ' ὄψιν τῶν καὶ νῦν ἔτι κινούντων τὸν θανατασμὸν γυμνῶν μεγαλοπρεπῶν ἐρειπίων του, πιστεύω, ὅτι τοῦτο τὸ ἐρείπιον, τὸ ἐγγὺς τοῦ κεντρικοῦ τζαμίου, ἀνήκει εἰς τὸν "Ἅγιον Πέτρον, τὸν λαμπρὸν ἐπισκοπικὸν ναὸν καὶ κεντρικὸν τοῦ κάστρου, παρὰ τὰ ὑπ' ἑμοῦ γραφέντα¹, ὅτι ὁ "Ἅγιος Πέτρος ἦτο τὸ κεντρικὸν τζαμί κλπ. Δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἅγιος Πέτρος, διότι τὸ τζαμί τὸ κεντρικὸν εἶναι βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοιχοδομίας καὶ ἴσως μόνον ὁ "Ἅγιος Νικόλαος εἶναι δίκαιον νὰ τοποθετηθῇ αὐτόν, παρὰ τὸ πσλαϊὸν μέγα ἀνάκτορον καὶ τὸ Λουτρόν, ὅπως ὁδηγεῖ ἡμᾶς τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικος. "Οτι δὲ ὑφίστατο καὶ ὅλην τὴν Γενοακοκρατίαν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ κτισθεὶς ἀσφαλῶς μὲ τὸ κάστρον, αὐτὸς, ὃν ἀναφέρουσι τὰ δύο μολυβδόβουλλα² καὶ ἡ συνθήκη τοῦ 1346, βεβαίῳ σαφῶς καὶ τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικος, γραφέν τῷ 1607.

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων τῶν ἐτῶν 1605 καὶ 1607 περὶ τῶν δύο ἐν χρήσει ἀκόμη ναῶν, ἔστω καὶ κατεστραμμένων σχεδὸν πλέον, συνάγομεν, ὅτι δὲν ἔγιναν σπουδαῖοι τότε διωγμοὶ τῶν δυτικῶν καὶ ἔξωσις αὐτῶν ἐκ τοῦ κάστρου. Ἐγιναν ὅμως ἀργότερα κατὰ καὶ μετὰ τὸν τουρκοβενετικὸν πόλεμον, ὅτ' ἐπῆλθον πλέον μετὰ δυνάμεων οἱ Βενετοὶ τῷ 1694 ὑπὸ τὸν Ἀντώνιον Ζένον κατὰ τοῦ φρουρίου τῆς Χίου, ἐκυρίευσαν αὐτό, ἀλλ' ἐκράτησαν μόλις ἐπὶ πέντε μῆνας. Τότε, καθὼς ἔφυγαν, ἐγκατέλειψαν τὸν πληθυσμὸν εἰς τὴν ἐκδίκησιν τῶν Τούρκων, ἐκτὸς τοῦ ἐπὶ ἡρανεῖς τὸν λαμὸν τοὺς πολλοὺς ἐκ τῶν κατοίκων, οἵτινες ἐπροτίμησαν ν' ἀκολουθήσωσι τὸν στόλον εἰς τὴν φυγὴν του. Εἰς μίαν σελίδα τοῦ κώδικος αὐτοῦ εὐρίσκω καὶ τόδε σημεῖωμα: dall' auno 1697 in fine Chios cadde nelle mani de' Turchi, qui quali distrussero le Chiese, «ἔπεσεν τέλος ἡ Χίος εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, οἵτινες κατέστρεψαν τὰς ἐκκλησίας». Ἡ καταστροφή καὶ οἱ διωγμοὶ τότε μετὰ τὴν φυγὴν τῶν Βενετῶν πιστοῦνται ἀπὸ πολλὰ γεγονότα, ὅπως πιστοῦται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἔλαβον μέρος οἱ ὀρθόδοξοι εἰς τοὺς διωγμούς, ὅπως διατείνονται ἐν ἀλληλογραφίαις διάφοροι μοναχοὶ δυτικοὶ καὶ ἀποστολικοὶ βικάριοι κλ. Κατέχω ἐκ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀρχείου ἀντίγραφα τριῶν συμβολαίων τῶν ἐτῶν 1719, 1722, 1733. Συνετάχθησαν δὲ τὰ συμβόλαια ταῦτα ἑλληνιστὶ παρὰ τοῦ δημοσίου νοταρίου Χίου, τοῦ Μιχ. Δὲ Πόρτου. Μνημονεύω κατωτέρω τὸ πρῶτον μόνον συμβόλαιον τοῦ 1714, —τὰ ἄλλα δύο εἶναι συνέχεια τούτου καὶ ἀπόδοσις λ/μοῦ διὰ συναχθέντα χρήματα. Φαίνεται, ὅτι μόνον οἱ κρατοῦντες ἐδίωκον τὴν ἐκκλησίαν καὶ προσπάθεια κατεβάλλετο διὰ νὰ τοὺς πρᾶνῳσι.

«Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ἀμήν. Ἐτει Σωτηρίῳ 1719 ἡμέρᾳ Δευτέρᾳ Νεμβρίου 6 κατὰ τὸ νέον, ὥρᾳ τρίτῃ :

1) Αἰμ. Σάρον, Κάστρον τῆς Χίου, σ. 95-7, καὶ Γ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου. Α' II, σ. 102-3.

2) Κάστρον τῆς Χίου, σ. 44.

Οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι γνωστοὶ ἐμοῦ τοῦ νοταρίου θεληματικῶς ὁμολογοῦσι καὶ ξεδιαλύνουν πῶς ἔστοντας καὶ νὰ ἐδιάλεξαν ὁμοῦ μὲ τὸ σεριάτι παρὰ τῆς κοινότης τῶν Λατίνων διὰ ἐπιτρόπους των τὸν αἰδεσιμώτατον ἱερέα βικάριον τῆς Χίου δὸν Φίλιππον Μπαβεστρέλλην, τὸν μισὲ Κοζῆ Τιμόνη, μισὲ Βισετζῆ Μορόνη, τοῦ ποτὲ Γκιουρέμη καὶ μισὲ Ζαβέρην Ἰουστινιάνη, καθὼς φαίνεται μὲ στρουμέντον εἰς τὰς πράξεις ἐμοῦ τοῦ νοταρίου, διὰ νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν νὰ πασκίσουν νὰ ἀπολαύσουν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ρίτου καὶ ἐκκλησίας. Τὴν σήμερον οἱ κάτωθι γεγραμμένοι ἐπιβεβαιοῦντες τὴν ἄνωθι ἐπιτροπὴν τῶν δίδουν ἄδειαν καὶ ἐξουσίαν ὅποτε ἔστιν τῆς χρείας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἄνωθι νὰ ἐξοδιάσουν ἕως τρεῖς χιλιάδες ἀσλάνια (ἡγουν ἀσλάνια 3.000) ξεδιαλύνοντας πῶς διὰ τὰ ἀσλάνια χίλια πεντακόσια πλέον ἔλαβον ὁμολογίαν πῶς χρεωστοῦν τοῦ ἄνωθι μισὲ Ζαβέρη καὶ νὰ γροικοῦνται καὶ αὐτὰ κομπρέζα εἰς τὴν ἄνωθι σοῦμα (ἀσλ. 3.000) καὶ ὅχι περισσότερα: Χωρὶς ἄλλην καινούργιαν ὄρντιναν τῆς κοινότης. Ταῦτα ὁμολογοῦσι καὶ ξεδιαλύνουν, διὸ καὶ ὑπογράφουν ἰδιοχείρως.

Ἐγραφα ἐν Χίῳ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἄνωθι ἀφέντη βικαρίου.

Παρόντες μάρτυρες:

Γκιουζέπε Ντάντρια στέργω, Φίλιππος Μπαβεστρέλλης βικάριος στέργω, Κοζῆς Τιμόνης στέργω, Βισεντζῆς Μορόνης στέργω, Ζαβέρης Ἰουστ. στέργω, Νάτσιος Ἰουστ. στέργω, Ἀντρούλης Ντάντριας, Νικολῆς Κορέσης, Γκιουρέμης Μαρκόπουλος τοῦ ποτὲ Νάτσιου, Μπερτουμῆς Φορνέττης, Ἰωάννης δὲ Πόρτου μαρτυρῶ Φραγκούλης Ἰουστινιάνης τοῦ ποτὲ Τουμαζῆ, Ἀντώνης Βελάστης τοῦ ποτὲ Ἀντριᾶ.

Ἴσον ἀπαράλλακτα ἐκ τῶν πράξεων αὐτοῦ τοῦ νοταρίου. Ἰωάννης δὲ Πόρτου τοῦ ποτὲ Μιχαὴλ δημόσιος νοτάριος Χίου.»

Ἀξία παντὸς λόγου εἶναι ἡ τακτοποίησις ὅλων τῶν ἐγγράφων κυριότητος τῶν κτημάτων τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, τῶν ἀφιερωτικῶν, ἐν τε τῇ πόλει καὶ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ, ὡς καὶ ἡ σύνταξις ἐνὸς εὐρετηρίου τῶν παλαιῶν πράξεων ἐν συντομίᾳ ἀναγραφομένων. Τὴν τακτοποίησιν ταύτην νομίζω, ὅτι πρέπει ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ 1830 – 1875 ἐπίσκοπον εὐγενῆ Ἰγνάτιον Φορνέττην Ἰουστινιάνην καὶ εἰς τὸν σημερινὸν φιλομουσώτατον ἐπίσκοπον κ. Ν. Χαρικόπουλον.

Ἄς ἔλθωμεν τῶρ εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τοῦ ἀρχείου βαπτίσεων καὶ γάμων. Εἶναι πολλὰ τὰ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ ἀρχείου τούτου προκύπτοντα διδάγματα καὶ συμπεράσματα, ὡς ἡ ἀνεξιθρησκεία, ἡ ἐλευθερία τοῦ δόγματος, ἡ κοινὴ χρῆσις τῶν ἐκκλησιῶν ἀμφοτέρων τῶν δογμάτων. Πάντων τούτων ἐπεβεβαιοῦτο ἡ ἐπικράτησις ἐπὶ γενοατοκρατίας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας μέχρι τέλους τοῦ 12' αἰῶνος καὶ πέρα τούτου ἔτι. Ἐπειτα, ἐν τῷ αὐτῷ ἀρχεῖῳ, ἔχομεν τὴν μνείαν ὅλων σχεδὸν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως Χίου καὶ τῶν προαστείων αὐτῆς μὲ τὰ οἴκο-

γενειακά των ονόματα, με όρισμόν τῆς θέσεως κτλ. Ἐπίσης σπουδαῖον θεωρῶ τὸ ἀρχεῖον καὶ ὡς ταμεῖον διαφυλάξεως τῶν ἐπωνύμων ἀπείρων οἰκογενειῶν καὶ τῶν παρωνυμίων αὐτῶν, τὰ ὅποια εἶναι ὅλα ἑλληνικά, ἐνῶ τὰ ονόματα τῶν κλάδων, ἐὰν μὲν εἶναι ἑλληνικά, ἑλληνιστὶ λέγονται ἢ προφέρονται, ἐὰν δὲ ἰταλικά, ἰταλιστὶ. Ἐν χρήσει γλῶσσα ὁμιλουμένη ἦτο ἡ ἑλληνική, ὅπως εἶδομεν καὶ εἰς τὰ ἐγγραφα, ἔστω καὶ ἐὰν ἐπικρατῇ τὸ λεγόμενον φραγγοχιώτικον ἰδίωμα. Ἑλληνικὸν εἶναι καὶ αὐτό. Ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ βαπτιστικά ονόματα. Ταῦτα θέλομεν ἀναφέρει ὅσον τὸ δυνατόν συντόμως.

Ἄς πραγματευθῶμεν δι' ὀλίγων ἐν πρώτοις τὸ ζήτημα τῆς λατρείας (τοῦ ρί τ ο υ, ὡς λέγεται ὑπὸ τῶν καθολικῶν). Ἐπικρατεῖ γενικῶς ἡ ἐντύπωσις, ὅτι τὸ ἡμέτερον ἔθνος ἔζησε μετὰ τῶν Φράγκων κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενον «σὰν τῇ γάτα μὲ τὸ σκύλο». Ἐν τούτοις ἐκ μακρῶν παρατηρήσεων σχετικῶν καὶ πρὸς ἄλλας Ἑλληνικὰς πόλεις καὶ νήσους καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος κωδικῶν ἐμόρφωσα σταθεράν γνώμην, ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν πολὺ συχνὰ ἐν τῇ Ἀνατολῇ τόσον δυτικοὶ ὅσον καὶ ἀνατολικοὶ ἦσαν τόσον κοινωνικῶς προηγμένοι, ὥστε ἔζων ἐν πολλῇ συνήθως ὁμονοίᾳ καὶ μᾶλλον μακρὰν φανατισμοῦ μισαλλοδοξίας.

Εἰδικῶς ἐν τῇ νήσῳ ἡμῶν φαίνεται, ὅτι μόνον δι' ὠρισμένας αἰτίας-κυρίως ἐκ πολεμικῶν γεγονότων-ὡς καὶ διὰ τὴν πράγματι ὑπερβολικὴν πολιτείαν εἰς προσηλυτιστικὰς τάσεις τοῦ τάγματος τῶν Ἰησοῦιτῶν ἐταράχθησαν αἱ καθαραὶ καὶ ἡρεμοὶ ψυχαὶ τῶν φιλησύχων καὶ εὐσεβῶν ἀνθρώπων. Ὅμως οἱ μεγάλοι αὐτοὶ κυματισμοὶ καὶ ἀναταραχαὶ ἅφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ μορφήν βίας καὶ πιέσεως, ἅφ' ἑτέρου δὲ ὑπὸ μορφήν, ἀγῶνος μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν δογματικῶν φιλοσόφων, οἱ ὅποιοι ἀνεδείχθησαν κατ' αὐτόν, δὲν ἐπηρέασαν κατὰ βάθος αἰσθητῶς τὴν κοινωνίαν μέχρι τῶν μέσων σχεδὸν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Αἱ ληξιαρχικαὶ πράξεις ἐν τῷ κώδικι μαρτυροῦσιν ἀψευδῶς περὶ τούτου, μαρτυροῦσι, περὶ μιᾶς κοινωνίας ὁμονοούσης ἐν τῇ ἐνασκήσει τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκογενειακῶν καθηκόντων αὐτῆς, μιᾶς κοινωνίας ἀσφαλῶς μικτῆς ἀποτελουμένης ἐξ Ἑλλήνων κατὰ μεγίστην πλειονότητα, ἀλλὰ καὶ Γενοατοχίων καὶ Γενοατῶν καὶ Βενετῶν καὶ ἄλλων ξένων, οἵτινες εἶχον πλεονέκτως ἀφομοιωθῇ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος, εἶχον δὲ δώσει καὶ αὐτοὶ πολλὰ ἰδικὰ των χαρακτηριστικὰ εἰς τοὺς Ἑλληνας κατὰ τὸ διάστημα τῆς μακρᾶς συμβιώσεως. Εἶχεν οὕτω διαμορφωθῇ κοινωνία μικτὴ, ἄκρως πολιτισμένη, ἰσταμένη ὑπεράνω δογματικῶν προλήψεων, εὐνομουμένη καὶ εὐτυχὴς ὑπὸ τὸ λαμπρὸν πολίτευμα τῶν δημογερόντων ἢ δεπουτάτων, ὅπως οὗτοι ἐλέγοντο ἐν Χίῳ, πολίτευμα τὸ ὅποιον διεῖπον τρία κυρίως στοιχεῖα, ἡ δικαιοσύνη, ἡ λιτότης καὶ ἡ πρακτικότητα. Οἱ κατὰ καιροὺς ἐπισκεφθέντες τὴν Χίον περιηγηταὶ Εὐρωπαῖοι, ἐτόνισαν τὸν πολιτισμὸν τῆς νήσου, τὸν ὅποιον ἀπέδιδον εἰς ἐπίδρασιν τῆς

Δύσεως μόνον, ὄχι δικαίως, διότι συνετελέσθη ἡ ἐπήγασε πράγματι ἐκ τῆς ἁρμονικῆς συμβολῆς ἐν τῇ νήσῳ Ἑλλήνων καὶ Δυτικῶν.

Τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, τῆς μεγάλης συμμίξεως ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν προσόντων καὶ χαρακτήρων, ἔχομεν τὴν εἰκόνα ἐπὶ δύο ἀκόμη αἰῶνας μετὰ τὴν γενοατοκρατίαν ἐκδηλον ἐν τῷ ἀρχεῖῳ.

Ὅπως εἶναι ἀπολύτως φανερόν καὶ πραγματικόν ἀπὸ τὰς πράξεις βαπτίσεων καὶ γάμων, οἱ μικτοὶ γάμοι εἶναι οἱ συνθηθέστεροι. Εἰς τὰς βαπτίσεις μικτοὶ εἶναι οἱ ἀνάδοχοι καὶ οἱ μάρτυρες, ἀμφοτέρω δὲ τὰ μυστήρια τελοῦνται εἰς ὅλας τὰς ἐκκλησίας ἀδιαφόρως δόγματος, εἰς τὰς γειτονικὰς ἐκκλησίας ἐκάστων ἢ εἰς τὰς οἰκογενειακάς, διότι πλεῖστοι ναοὶ ἦσαν κοινοί, ὄχι κατ' ἐπίσημόν τινα ὀρισμὸν ἢ κατὰ γνώμην, ἀλλὰ διότι οἱ ἄνθρωποι ἦσαν τόσοι συνδεδεμένοι μετὰ τῶν διὰ δεσμῶν συγγενείας, δεσμῶν αἵματος, ὥστε οἱ ναοὶ ὡς οἰκογενειακοὶ διεβιβάζοντο εἰς τοὺς διαδόχους, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν ἀλλόδοξοι. Μάλιστα οἱ πολιτισμένοι καὶ πρακτικοὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι εἶχον δύο κλίτη εἰς τοὺς ἰδιωτικούς αὐτῶν ναοὺς, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρὸς τὸ δεξιὰ ἦτο πάντοτε προωρισμένον διὰ τοὺς ὀρθοδόξους καὶ τὸ πρὸς ἄριστερά διὰ τοὺς καθολικούς. Πλεῖσται ἐκκλησίαι σώζονται ἀκόμα καὶ ἐν τῇ πόλει καὶ εἰς τὰ κτήματα τῆς ὑπαίθρου οὕτω διηρημέναι· ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα μαρτυρεῖται καὶ ἐκ πηγῶν, ὧν ἱκανὰς ἐδημοσίευσεν ὁ Γεώργιος Χόφμαν πρὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τὸ ἔργον¹ τοῦ περὶ τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας Χίου. Τοῦτο εἶναι πλήρως ἐξηκριβωμένον· ἔγραψα δὲ καὶ ἐγὼ σχετικῶς ἀλλὰ χροῦ² περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῶν Γλυκέων ἢ Dolei, τῆς ἐπιλεγομένης καὶ σήμερον Παναγιᾶς Γλυκειᾶς, σωζομένης ἀκόμη ἐν τινὶ μέτρῳ, ἧς ἡ πρὸς ἄριστερά θύρα τοῦ χώρου τῶν δυτικῶν φέρει ἀνάγλυφον ὠραῖον Ἰουστινιάνειον σύμπλεγμα.

Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Χίου ἀναφέρω κατωτέρω πράξεις γάμων μικτῶν, ὀλίγας ἐκ πλείστων, ὡς καὶ πράξεις βαπτίσεων, τελουμένας ἀδιαφόρως εἰς ναοὺς δυτικούς ἢ ἀνατολικούς ἢ κοινούς:

Ἔτει 1625 ἐν ἀγίῳ Σεβαστιανῷ τῶν Δομινικανῶν γάμος τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἑλλήνος μητροπολίτου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Δέσποινας Σταμ. Κριατσούλα, Ἑλλήνων ἀμφοτέρων. Ὡς μάρτυρες ἀναγράφονται δύο Ἰουστινιᾶναι.

Ἔτει 1612 γάμος ἐν τῷ παλαιῷ βυζαντιακῷ ναῷ τοῦ ἀγίου Εὐστρατίου τῶν Χρυσολωράδων – ὅστις εἶχε δωρηθῆ ἀπὸ τοῦ 1401 διὰ διαθήκης εἰς τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου καὶ διετέλει μετόχιον ταύτης ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς Βλατταριάς – γάμος λέγω μιᾶς Ἀγγέλας Λαμπίνου, Ἑλληνίδος, μετὰ τοῦ βενετοῦ Ρενιέρη.

1) *Orientalia Christiana. Vescovadi Cattolici della Grecia. I. Chios.*

2) Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Τόμ. Η' (1932) σελ. 264-300.

Ἔτει 1614 ὁ ἐκ τῶν Ἑγεμονιῶν Ἰωάννης Ἰδρωμένος βόδας νυμφεύεται τὴν Δέσποινα Ἑμμανουήλ Καστάνιολα, καθολικὴν. Τῷ αὐτῷ ἔτει εἰς ἄλλην πρᾶξιν ἐν ναῷ δυτικῷ ὁ ἕτερος τῶν νυμφίων, Ματθαῖος Κορέσης, σημειοῦται ὅτι ἦτο *rito greco*.

Ἔτει 1656 ἐν ναῷ ἡμετέρῳ δύο καθολικοὶ ἀναδέχονται τὴν θυγατέρα Ἑλληνος ἱερέως.

Ἔτει 1655 μνημονεύεται γάμος δύο ἐκ τοῦ γένους τῶν Ἰουστινιανῶν μετὰ τοῦ σημειώματος: *Nam isti desponsati erunt rito greco cum essent Latini ambo et idem nostro Concessu iterim desponsati sunt*. Τοῦτο ἐξηγεῖται, διότι ἅφ' ὅτου ἀπέθανεν ὁ ἐπίσκοπος Μᾶρκος, τῷ 1643, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Ἀνδρέας Σοφιανὸς ἀπῆτει καὶ τὴν διατύπωσιν τοῦ λατινικοῦ γάμου, ἵνα ἐπιτρέψῃ τὴν διὰ τῆς καταχωρίσεως κύρωσιν τῆς πράξεως ἐν τῷ ἀρχεῖῳ.

Ἔτει 1657 ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀγίου Ἀντωνίου Ἰησουϊτῶν (*San Antonio Abbate*) γάμος Θεοδώρου Μπαβεστρέλλη, καθολικοῦ, καὶ Μαρίας Ρώσση, καθολικῆς, γενόμενος *rito greco*.

Ἔτει 1615 οἱ Ἕλληνες Στρατῆς Σεβαστόπουλος καὶ Λεονάρδος Εὐγενικός ἀναδέχονται τὴν καθολικὴν Μαρίαν Ρέντη. Αὐτὸς δὲ ὁ Ἀνδρέας Σοφιανός, ὁ μετέπειτα ἀντίπαλος τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν καθολικός ἐπίσκοπος, εὐλογεῖ γάμον ἐν ναῷ *Sancti Salvatori grecorum* (sic) δύο καθολικῶν. Εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Λαμπίνων, δηλαδὴ τὴν Λαμπινούσεναν, ἥς μικρὸν ἀπομεινάριον ἐκκλησιδίου ὑπάρχει ἀκόμη ὀπισθεν τοῦ Γυμνασίου, τελεῖται γάμος τῷ 1634 ἐνὸς εὐγενοῦς γάλλου, *Pascal de la Tour*, καὶ μιᾶς καθολικῆς Τομαζίνῃ. Ἄλλοι γάμοι καθολικῶν ἐν ἀγίῳ Κωνσταντίνῳ ἡμετέρῳ, ἄλλοι ἐν ἀγίῳ Βασιλείῳ Πετροκοκκίνων συνεχίζονται ἀδιαπτῶτως. Παρέλιπον νὰ ἀναφέρω, ὅτι εἰς τοὺς μικτοὺς τούτους γάμους ἡ βαπτίσαις ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τοῦ Λεονάρδου Μινδονίου, τῶν Κορέσηδων Μανώλῃ καὶ Ματθαίου, τοῦ Κωνσταντίνου Ἀργέντη, πάππου τοῦ ἐθνομάρτυρος, τοῦ Στρατῆ Σεβαστοπούλου, τῶν ἱατρῶν Πέτρου καὶ Ἑμμανουήλ Σκυλίτση, τοῦ Παντολέοντος Λιγαρίδου καὶ ἄλλων πλείστων ἐκ τῶν μετασχόντων τῆς δογματικῆς κινήσεως. Ταῦτα ἐκ πλείστων παραδειγμάτων, ἵνα πιστωθῇ, ὅτι, ὅπως καὶ ἐπὶ γενοατοκρατίας συνήπτοντο μικτοὶ γάμοι, οὕτω καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ γενοτοχικὴ κοινωνία συνεχῶς πατροπαραδότως τοὺς μικτοὺς γάμους, οἱ ὅποιοι ἐτελοῦντο ἔτι ἐν τοῖς ναοῖς ἀλλήλων.

Βεβαιοῦται, ὅτι οἱ Γενοᾶται ἐπίεσαν κατ' ἀρχὰς τοὺς κατοίκους τῆς Χίου χάριν τῆς ἀσφαλείας των· ὁπότε δὲ ἐξεδηλώθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 18 αἰῶνος ἡ συνωμοσία ἐκείνη τῶν ἐντοπίων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἑλληνος μητροπολίτου καὶ κατεπνίγη ἡ ἀπόπειρα, τότε πλέον οἱ Γενοᾶται καὶ τὴν ἐκκλησίαν περιώρισαν καὶ οὐδέποτε ἐπέτρεψαν τὴν πληρῶσιν τῆς ἑδρας τοῦ Ὁρθοδόξου μητροπολίτου. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ὅλα ταῦτα ἡμβλύνθησαν καὶ μάλιστα προσεγγιζόντων τῶν Τούρκων.

Αἱ προνομίαι ἐν τῷ συνόλῳ ἔμειναν σεβασταὶ ἐκ μέρους τῶν Γενοατῶν ὡς καὶ τὰ δίκαια τῶν μονῶν, ἐδέχθησαν δὲ οὗτοι καὶ ἐντοπίους εὐγενεῖς ἐν τῷ λεγομένῳ μικρῷ Συμβουλίῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶχον τὴν πλειοψηφίαν πάντοτε οἱ κρατοῦντες. Ἀντιθέτως εἰς τὸ πολίτευμα τῆς τουρκοκρατίας οἱ ἡμέτεροι εἶχον εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς διοικήσεως τὴν πλειοψηφίαν, τὴν δὲ μειοψηφίαν οἱ καθολικοί. Κυρία γλῶσσα ἦτο ἡ Ἑλληνική, ἡ τοῦ λαοῦ γενικῶς· γνωρίζομεν δὲ ἐκ τῶν περιγραφῶν Ἱερωνύμου Ἰουστινιάνη, ὅτι κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτὰς τοῦ ἔτους, ἐπειδὴ ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος σχεδὸν δὲν ἠκούετο εὐχόμενος, εἰμὴ μόνον ὅτ' ἐμνημόνευε τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, ὁ τελετάρχης ἐφώναζεν: Ἀ ψ ἂ παπάδες. Ἐπίσης ὁ αὐτὸς Ἱερώνυμος λέγει καὶ σχετικῶς πρὸς τὸν ὑπερασπιστὴν τῆς πόλεως Ἰωάννην Λόγγον Ἰουστινιάνην, ὅτι ἀφοῦ προσεφώνησεν ἰταλιστὶ τοὺς ἄνδρας, οὓς παρελάμβανεν ὡς συναγωνιστὰς διὰ τὴν ἄμυναν τῆς Βασιλευούσης, ἔπειτα προσεφώνησεν αὐτοὺς καὶ ἑλληνιστὶ ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς Χίους στρατιώτας. Χίους δὲ ἐννοεῖ ὁ προμνημονευθεὶς Ἱερώνυμος τοὺς κατοίκους τῆς Χίου γενικῶς, διότι διὰ τῶν αἰώνων οἱ ἄλλοι συμπολεμισταὶ τοῦ Ἰωάννου Λόγγου Ἰουστινιάνη εἶχον ἔλθει ἐκ Γενούης συγκεκροτημένοι.

Ὅτι δὲ εἶχον ἐξελληνισθῇ οἱ Γενοᾶται τῆς Χίου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία καὶ διότι τὸ θαῦμα τοῦτο πάντοτε ἐπετέλεσεν ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμός, ἀλλὰ καὶ διότι ἔκδηλος εἶναι ἡ τάσις καὶ ῥοπή πρὸς τὸν κλασικισμὸν τῆς ἰδυνούσης τάξεως τῶν Ἰουστινιανῶν. Πόσον δὲ ταύτην εἶχον ἐπηρεάσει ἡ ἱστορία καὶ τὰ ἥθη ἡμῶν φαίνεται ἐκ πολλῶν εἰδήσεων. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ δόγματος πιστεύω, ὅτι οἱ Ἰουστινιᾶναι τῆς Χίου ὁμοίως εἶχον ἐπηρεασθῇ σπουδαίως καὶ πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν. Τότε, ὡς γνωστόν, κατέφυγον εἰς τὴν γενοατικὴν Χίον ἄπειροι Βυζαντινοί, τῶν ὁποίων τὰ ἐπώνυμα, ὅλων σχεδὸν ἀπαντῶσιν ἐν τῷ ἀρχεῖῳ. Τόση ἦτο ἡ συρροὴ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι κατέφυγον εἰς τὴν Χίον ἅμα τῇ Ἀλώσει, ὥστε νόσοι ἐπιδημικαὶ μεγάλαι ἐνέσκηψαν ἐκεῖ, ὡς μανθάνομεν ἐκ γενοατικῶν ἐγγράφων τῶν χρόνων ἐκείνων¹, ὅντος τότε διοικητοῦ ἢ ποτεστάτου τῆς νήσου τοῦ Γαλεάτσου Λόγγου, ἀνδρὸς ῥέκτου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ προμάχου τῆς Πόλεως Ἰωάννου Λόγγου Ἰουστινιάνη, ὅστις Γαλεάτσος ἐμερίμνησε λίαν ὑπὲρ τῶν εὐγενῶν προσφύγων². Μὴ λησμονῶμεν καὶ τὸν δεσμὸν τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ ἐσχάτου βασιλέως ἡμῶν, πρὸς τὸν οἶκον τῶν Λόγγων τῆς Χίου καὶ τὸν γάμον αὐτοῦ πρὸς τὴν Μαρίαν Γατελούζη, Λόγγεαν ἐκ μητρός. Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι μεταβαίνων εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος εἰς Χίον διεχείμασε καὶ συνενενοήθη μετὰ τῶν Ἰουστινιανῶν καὶ εἶτα ἐπλευσε πρὸς τὴν Βασιλῆα ὡς ἔπρεπε διὰ χιακοῦ πλοῦ. Οὐδὲ τοῦ γενοατοχίου Μαυρικίου Κα-

1) Γ. Ζολῳτα-Ἀ. Σάρου, Ἱστορία τῆς Χίου. Τόμ. Β', σελ. 558-560.

2) Αὐτόθι.

τάνεου ἢ ἡρωϊκὴ προσπάθεια ἦτο μικρά, ἐκείνου, ὁ ὅποιος ἐπὶ τριῶν χιακῶν πλοίων ἔφερε τροφὰς καὶ ἄλλα ἐφόδια εἰς τὴν πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν, διασπάσας τὸν ἀπικλεισμὸν αὐτῆς. Οἱ Ἕλληνες, ἐννοῶ τοὺς Βυζαντινοὺς τῆς Χίου, οὐδέποτε ἐλησμόνησαν ταῦτα, οὔτε τὴν βοήθειαν πρὸς τὴν Πόλιν, οὔτε τὴν προστασίαν καὶ τὸ ἄσυλον, τὰ ὅποια ἐζήτησαν καὶ εὔρον ἐν Χίῳ.

Εἰς πάντα ταῦτα ἀποδίδω κυρίως τὴν ἀφοσίωσιν, ὁμόνοιαν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἐλευθερίαν τῆς κοινωνίας, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν, τὴν ὁποίαν ἐδέχοντο οἱ εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Δύσεως μετεκπαιδευόμενοι Χῖοι καὶ εἰς τὴν μεγάλην ἐπικοινωνίαν Χίου καὶ Γένουας. Ἡ Γενοατοχιακὴ κοινωνία τῆς Τουρκοκρατίας παρουσιάζει μεγάλην εὐρύτητα ἀντιλήψεως καὶ πραγματικὸν πολιτισμὸν. Ἀσφαλῶς ἔγιναν καὶ ἔκτροπα βραδύτερον, ἐξ αἰτίας ἐκατέρωθεν ὑπερβολῶν τῶν δυτικῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἡμετέρων· καὶ ζήτημα δόγματος ἀνεφάνη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, φανατισμοὶ ἄλογοι ἐξεδηλώθησαν καὶ ἐπακολούθημα τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἐπέμβασις τῶν ἀρχῶν, ἣτις καὶ περιώρισε κυρίως τοὺς δυτικούς ξένους μοναχοὺς καὶ προπαγανδιστάς, ὡς ξένους, ἐξεδίωξε τοὺς Ἰησουίτας ἀπὸ τοῦ ΙΖ' ἡδὴ αἰῶνος· καὶ εἰς ἄλλας πράξεις προέβη. Μὲ αὐτοὺς ὁμως πάλιν τοὺς ἀγῶνας συνδέονται μεγάλα φυσιογνωμίαι τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ Ἀλάττιος καὶ Σοφιανὸς ἀφ' ἑνός, οἱ Κορέσιος, Μινδόνιος, Πηγάς, Λούκαρις, Ἀργέντης καὶ ἄλλοι ἀφ' ἑτέρου. Παρὰ ταῦτα ἐπιβάλλεται νὰ λάβωμεν πάρα πολὺ ὑπ' ὄψιν τὴν γαλήνην καὶ τὸ μέτρον, ἅτινα ἐπικρατοῦσιν ἐν τοῖς κειμένοις τοῦ ἀρχείου.

Καὶ περὶ τοῦ λεγομένου διωγμοῦ τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων ἃς λεχθῶσι καὶ ἐνταῦθα ὀλίγα τινά. Τὰ γραφόμενα ὑπὸ τῶν λατίνων κληρικῶν καὶ ἡ ἀλληλογραφία τῆς προπαγάνδας ἐν τῷ ἀρχεῖῳ καὶ ἡ ἀλληλογραφία τῶν βαίλων τῆς Πόλεως ἀποδίδουσι μέγα μέρος τῶν δεινῶν τῆς καθολικῆς κοινότητος εἰς τοὺς ἡμετέρους. Ἀλλὰ μέχρι τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ μακροχρονίου καὶ δεινοῦ τουρκοβενετικοῦ πολέμου ὅλαι αἱ πηγαὶ μαρτυροῦσι τὴν ἀνεξιθρησκείαν καὶ ὁμόνοιαν τῶν δύο στοιχείων. Παραπέμπω εἰς τὸν Ἀλάττιον, τὸν ἀββᾶν Μιχ. Ἰουστινιάνην, εἰς τὸν Λιγαρίδην, ὅστις μάλιστα γράφει ἐπιγραμματικῶς πρὸς τὸν Ἀλάττιον: «Ἀρκεῖ ὅτι ὑπάρχει εἰς τὸν τόπον μία ἀγία ἄμιλλα ὅχι λεγομένη, ἀλλὰ ὁρατὴ, μία ὁμόνοια οὐδαμῶς ἀπομακρυνόμενη τῆς πρώτης θρησκείας τῶν πιστῶν.» Ταῦτ' ἀκριβῶς ἐξάγονται ἐκ τῆς ὅλης διαδρομῆς τοῦ ἀρχείου.

Πρὸ τῆς Βενετικῆς ἐπιδρομῆς κατὰ τῆς Χίου, οἱ Τοῦρκοι ὑπόπτως ἔβλεπον τοὺς καθολικούς, ὡς συμπράττοντας καὶ συνεννοουμένους πρὸς τοὺς ὁμοεθνεῖς των· μετὰ δὲ τὴν ἀτυχῇ ἐκείνην καὶ ἐπάρατον κατοχήν, ἔπαθαν πράγματι πολλὰ, πάρα πολλὰ οἱ ἀτυχεῖς καθολικοί. Ὅσοι εἶχον ἐνεργῶς ἀναμιχθῇ εἰς τὰ πράγματα ἠναγκάσθησαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸν στόλον καὶ ἐρρίφθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς βενετοκρατου-

μένης τότε Πελοποννήσου, ἐνθ' ἔπαθον τὰ πάνδεινα· ἔπειτα δὲ μετεφέρθησαν εἰς Μεγανήσι Λευκάδος καὶ μόνον μετὰ τὸ φερμάνιον τοῦ 1719 ἤρχισαν νὰ ἐπιστρέψωσιν, ὅσοι ἀπέμειναν¹ ἐκεῖ, διότι πολλοὶ μετέβησαν καὶ εἰς τὴν Βενετίαν μετὰ καὶ τοῦ φυγάδος ἐπισκόπου των Μπαλσαρίνη². Οἱ ἀπομεινάντες ἐν Χίῳ ἔζησαν ἐπὶ μακρὸν ἐν μοίρᾳ Καρός· καὶ κτήματα ἀπώλεσαν καὶ ναοὺς παμπόλλους, διότι οἱ Τοῦρκοι ἐπέτρεψαν εἰς αὐτοὺς μόνον πέντε ναῶν τὴν χρῆσιν. Τότε ἐκ τῶν ναῶν, τοὺς ὁποίους ἐγκατέλειψαν οἱ Λατῖνοι, κατέλαβον πολλοὺς οἱ ἡμέτεροι· ὅχι διότι ἤθελαν νὰ ἐρεθίσωσι ἢ νὰ καταπιέσωσι διὰ τούτου τοὺς Λατίνους, ἀλλὰ διότι οἱ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων τότε καταληφθέντες ναοὶ ἦσαν πρὶν κοινοὶ καὶ ἦσαν συγγενικοὶ ὀρθοδόξων καὶ δυτικῶν. Ὁμοβροντῖαι καὶ ἀραὶ τότε ἀκούονται παρ' ὅλου τοῦ καθολικοῦ κλήρου κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ τὸ ἀρχεῖον καὶ πάλιν λέγει τὴν τελευταίαν λέξιν καὶ ὡς πρὸς ταῦτα. Μετὰ τὴν ἀφίξιν καὶ φυγὴν τῶν Βενετῶν ἐξάγεται ἐκ τοῦ ἀρχείου, ὅτι ὅλοι οἱ γάμοι καὶ αἱ βαπτίσεις ἐτελοῦντο κατ' οἶκον *in domibus propter persecutionem ritu nostri post adventum venetorum* καὶ εἴτα πάλιν ἀρχίζει ἡ καταχώρησις ἐν τῷ ἀρχεῖῳ πράξεων, αἵτινες ἐγένοντο *post civitas nosta rejecit in manibus Turcarum et persecutionem riti nostri et destructionem sanctae ecclesiae*.

Ἐκτὸς δὲ τῶν ἀνωτέρω, ἅτινα εἶναι γεγονότα, κατ' ἀκολουσίαν σκληρῶν πολεμικῶν ἀγώνων, τότε μία ἄλλη ὄψις, ἐμφανιζομένη εἰς τὸν κώδικα, ἄγνωστος σχεδὸν τέως, μαρτυρεῖ περὶ τῆς καταστάσεως καὶ τῶν περιπετειῶν τῶν χριστιανῶν τῆς Δύσεως διαρκοῦντος τοῦ μακροῦ τούτου πολέμου, ἐπὶ αἰῶνα σχεδόν. **Εἶναι οἱ σκλάβοι**, οἱ κομιζόμενοι εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου παντοδαποὶ αἰχμάλωτοι³, ἡ πολεμικὴ λεία τῶν Τούρκων ἐκ τῶν χριστιανικῶν πλοίων. Οἱ Τοῦρκοι ἀπεβίβαζον τοὺς σκλάβους κατὰ προτίμησιν εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου, ὁ ὁποῖος ἦτο κεντρικώτατος καὶ πολυσύχναστος καὶ ἐπὶ πᾶσι — ὡς φαίνεται — σπουδαῖον ἐμπορεῖον αἰχμαλώτων. Οἱ Χῖοι τοὺς ἀτυχεῖς τούτους ἀνθρώπους, διὰ νὰ τοὺς σώσουν, ὅταν μάλιστα ἦσαν καὶ εὐγενεῖς — καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν ὄντως τοιοῦτοι, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ κώδικος — τοὺς ἀπελύτρωνον, ἴσως μέσῳ τῶν προξενείων, ἐφ' ὅσον ταῦτα εἶχον τὴν δύναμιν, ἴσως καὶ ἀπ' εὐθείας καὶ τοὺς ἐκράτουν πλησίον των καὶ τὸ παραδοξότερον τοὺς ἐνύμφευν πρὸς Χίαν. Εἰκάζω δέ, ὅτι τὸ μέσον τοῦτο ἦτο *modus vivendi*, δηλαδή ἐδέχοντο οἱ Τοῦρκοι τοὺς γάμους τούτους ὡς ἐγγύησιν περὶ τῆς διαμονῆς ἐν Χίῳ τῶν διαφόρων τούτων πολεμιστῶν καὶ περὶ τῆς μὴ ἐπιστροφῆς αὐτῶν εἰς τὰ ἴδια. Καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ πράξεις ἀναφέρουσι τοὺς σκλάβους ὡς *captivos*, ἄλλοτε δὲ ὡς *libertos*,

1) Γ. Ι. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου Γ, Ι, σ. 267-75 καὶ 288-91.

2) Αὐτόθι, σ. 267-75, τ. Γ' ΙΙ, σ. 73-77.

3) *Captivos* καλεῖ τοὺς σκλάβους τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀρχεῖον.

ἦτοι ἀπελευθέρους. Κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ πλέον ἔτη σχεδὸν πρὸς τὸ τέρμα τοῦ ΙΗ' πλέον αἰῶνος, ἐπετρέπετο γάμος μόνον πρὸς *libertos*, *de cuius statu libero certiores sumus* ἐπιστοποῖει ὁ ἱερεὺς. Τὴν ἐνέργειαν ταύτην τῶν Γεονατοχίων θεωρῶ ὡς κατὰ παράδοσιν συνέχειαν ὁμοίων γεγονότων, λαμβανόντων χώραν ἐπὶ Γενοατῶν. Οὗτοι εἶχον πλέον ἐπισήμως κηρύξει ἀσυλον τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων καταδιωκομένων ἀνθρώπων τὴν Χίον καὶ δὴ τῶν σκλάβων. Μάλιστα οὗτος εἶναι εἷς τῶν κυριωτέρων λόγων καταφορᾶς καὶ ὀργῆς τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Γενοατῶν καὶ φέρεται μάλιστα καὶ ἐπισήμως ὡς εἷς τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ἐγινεν ἡ κατὰ τῆς Χίου ἐκστρατεία τῶν Τούρκων καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα κατάληψις αὐτῆς. Ἰστορικῶς λέγεται, ὅτι ἅφ' ἑνὸς μὲν ἐδέχοντο γενικῶς τοὺς φυγάδας διὰ νὰ συμπληρώσωσι τὰ ἐκ τῆς ἐλαττώσεως τοῦ πληθυσμοῦ διὰ διαφόρους λόγους κενὰ καὶ ἅφ' ἑτέρου, ὅτι τοῦτο ἦτο ἔθος κατὰ παράδοσιν τῆς ἱπποτικῆς ἐποχῆς· ἤσκουν δὲ τοῦτο καὶ οἱ ἱππῶται τῆς Ῥόδου ἐκ παραλλήλου. Νομίζω, ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδίᾳ παράδοσις ἐκράτησε καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ὅτι οἱ γάμοι ἐγίνοντο διὰ νὰ νομιμοποιῇται ἡ ἀπελευθέρωσις καὶ ἡ ἐγκατάστασις τῶν σκλάβων ἐν Χίῳ. Πάντως τοῦτο δηλοῖ καὶ ἔλλειψιν ἀνθρώπων. Τὸ μέρος δέ, ὅπου ἐκρυπτον καὶ ἐτήρουν τοὺς σκλάβους ἢ τὰ σ κ λ α β ι ᾱ, λέγεται καὶ σήμερον τ ᾱ Σ κ λ α β ι ᾱ, ὅπου τὰ μεγάλα κτήματα τῶν Ἰουστινιανῶν. Τὸ θέμα τῶν Εὐρωπαίων σκλάβων ἐν Χίῳ εἶναι πολὺ εὐρὺ ὄχι μόνον διὰ τὴν τοπικὴν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν ἱστορίαν. Πάντως αἱ ἄφθονοι, αἱ πολυάριθμοι ἐπιγαμίαι τόσων ἐθνικοτήτων ἀνθρώπων πρὸς ἐντοπίας, βεβαίως εἶχον μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μορφῆς τῆς κοινωνίας καὶ τῆς καταγωγῆς πλέον τῶν μεταγενεστέρων. Ἄλλ' εἶναι δείγμα καὶ τῆς μεγάλης φιλανθρωπίας καὶ πρωτοβουλίας τῶν μορφωμένων καὶ κοσμογυρισμένων κατοίκων τῆς νήσου. Οἱ κώδικες τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς περιέχουσι πολλὰς λεπτομερείας περὶ γάμων σκλάβων ἐν Χίῳ. Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν προμνημονευθέντων ἀρχείων ὁ πρῶτος γάμος Χίας γυναικὸς πρὸς αἰχμάλωτον εἶναι κατὰ τὸ ἔτος 1605, οἱ δὲ τελευταῖοι μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Ἐννοεῖται, ὅτι κατ' αὐτὸ τὸ διακοσιετὲς διάστημα ὑπάρχουσιν αὐξομειώσεις γάμων ἀνάλογοι πρὸς τὰς τῶν πολεμικῶν γεγονότων, καθοριζομένων καὶ τούτων ἐπακριβῶς ἐκ τῶν πολλῶν ἢ ὀλιγωτέρων σκλάβων, συμπιπτούσης δὲ καὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης μετὰ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν. Οὕτω ἀποδίδω πολλὴν σημασίαν εἰς τὸ θέμα τοῦτο καὶ ὡς πρὸς τὴν γενικὴν ἱστορίαν καὶ ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἦσαν δὲ οἱ σκλάβοι ἐκ παντοίων τόπων καὶ διαφόρων πολεμικῶν ἢ πειρατικῶν στόλων, συνήθως Γενοβέζοι, Βενετοί, Ναπολιτᾶνοι, Μαλτέζοι, Ἰσπανοί, Πορτογάλλοι, Γάλλοι, Ῥομάνοι (ἦτοι Ῥωμαῖοι) καὶ Πολωνοὶ καὶ Σκλαβοῦνοι καὶ ὅ,τι ἄλλο θέλετε. Ἀναφέρω καὶ τινὰς γάμους αὐτῶν: Τῷ 1608 ἡ Ἑλληνὶς εὐγενὴς Πολυ-

ξένη Σταμ. Ψιακῇ λαμβάνει σύζυγον Ἰσπανὸν ἀπελεύθερον. Τῷ 1609 ὁ ἐκ Βαρκελώνης Ἰάκωβος νυμφεύεται τὴν Μαρίαν, κόρην τοῦ ἱατροῦ Φραγκῇ, πιθανώτατα τοῦ Δομεστίκου, ὅστις ἐκαλεῖτο κοινῶς ἱατρὸς Φραγκῆς, οὕτω δὲ φέρεται καὶ παρὰ Gerlach. Ὀλίγον βραδύτερον ἡ κόρη ἐνὸς Μαυροκορδάτου, Ἐλισάβετ, νυμφεύεται τὸν εὐγενῆ Γενοάτην ἀπελεύθερον Μαυρίκιον Ἀντ. ντὶ Ρέμο ἐν αὐτῷ τῷ μητροπολιτικῷ ναῶ τῶν δυτικῶν. Ἄλλος Γενοάτης, de Nigris, εἰς τὴν Παναγίαν Σκεπαδιώτισσαν νυμφεύεται Ἑλληνίδα, ἄλλος Μασσολιώτης μίαν καθολικὴν, Μαμάκη. Τῷ 1653 ὁ Γάλλος ἀπελεύθερος Νικόλαος Φαβρίκιος de Languedoc νυμφεύεται τὴν Ἑλεονώραν Ἀρφάνη καὶ ὁ Μελιταῖος Ἀνδρέας Παύλου de la Valetta τὴν Μαρίαν Παγγάλη καὶ τις Γάλλος μίαν Καλέργη. Γάμοι τῆς κατηγορίας αὐτῆς συνέβαινον τόσον πολλοί, ὥστε ἀσφαλῶς μετὰ τινα χρόνους εἶχον τόσοι ξένοι εἰσέλθῃ ἐντὸς τοῦ χιακοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου, ὥστε διὰ τῆς ἀναμίξεως ταύτης ἢ ἐν τῷ πλαισίῳ εἰκὼν ἡλλοιώθη αἰσθητῶς· ἦτο πολὺ μεγάλη ἡ ἐπίδρασις τῶν διαφορῶν στοιχείων ἐπὶ τῆς συστάσεως τῆς κοινωνίας τῆς νήσου. Εἰς τὰς πολλὰς τῶν πράξεων αἱ γυναῖκες εἶναι συχνότατα χῆραι ἢ γεροντοκόραι, μπεγῖνες, ὡς τὰς ἔλεγον ἐν Χίῳ, ἀκόμη καὶ μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων, ἐνίοτε ἔλεγον οὕτω κατὰ συμπάθειαν καὶ τοὺς ἐν ἀγαμίᾳ διατελοῦντας ἄνδρας. Ἡ λέξις μπεγῖνα ὑποθέτω, ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ *beghine*, δι' ἧς λέξεως ὠνομάσθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὰς Κάτω Χώρας, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καὶ εἰς τὴν ἄλλην Εὐρώπην, αἱ ἀκολουθοῦσαι θρησκευτικὴν τινα αἵρεσιν, ἧς αἱ ὁπαδοὶ δὲν ἤρχοντο εἰς γάμον, ἀλλ' ἔζων ὡς μοναχαὶ εἰς τοὺς ἰδίους αὐτῶν οἴκους, ἀνήκουσαι συγχρόνως εἰς ἱερὰς ἀδελφότητας, ὧν ἐτήρουν πιστῶς τὸ τυπικόν. Ὅμοίως ἔλέγοντο αὗται καὶ μοναχαὶ ἢ μονάζουσαι ἑλληνιστί — διότι τὸ μπεγῖνα ἦτο φραγκοχιώτικον — τοιαύτας δὲ μοναζούσας ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν εὐγενεῖς κόρας ἀναφέρει καὶ ὁ κῶδιξ ἱκανάς. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι αὗται ἀνῆκον κυρίως εἰς τὴν πρώτην τάξιν. Βραδύτερον δ' ἔλέγοντο μπεγῖνοι καὶ μπεγῖνες γενικῶς ὅλοι καὶ ὅλαι αἱ ἄγαμοι τῆς καλῆς τάξεως.

Ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀφθονοῦσι πάλιν οἱ γάμοι τῶν χίων γυναικῶν πρὸς αἰχμαλώτους καὶ ἀπελευθέρους τοῦ μεγάλου πολεμικοῦ κυματισμοῦ, τοὺς ὁποίους ἔρριψαν εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου αἱ γαῖραι τοῦ Μετσομόρτου καὶ τοῦ Χασάν πασᾶ. Εἵμεθα ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ πλοῦτον πολὺν θὰ εἶχον οἱ Χίοι, ἀφοῦ πρὸς αὐτοὺς ἦγετο ἡ λεῖα ἄθροα, καὶ κόρας πολλὰς, διδομένας μετὰ πάσης εὐκολίας πρὸς ξένους μαχητὰς καὶ ναυτικούς, ἐπίσης, ὅτι καὶ ἐλάττωσιν αἰσθητὴν θὰ ἐσημείου ὁ πληθυσμὸς ἐκ τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν, ἐκ τῆς ἐξορίας, ἣτις ἐπηκολούθησε τὴν βενετικὴν ὀλιγόμηνον κατοχήν, ἐκ τῶν ἐπιδημιῶν, αἵτινες ἦσαν φοβεραὶ καὶ συχναὶ συνεπείᾳ τῆς μεγάλης κινήσεως πληθυσμοῦ καὶ ἐμπορευμάτων ἐν τῇ πόλει, ἔνεκα τέλος τῆς ἀπο-

δημίας τῶν ἀνδρῶν πρὸς ἐμπορίαν καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως τούτων εἰς ἄλλους τόπους.

Τοῦτο πιστοῦται ἔτι μᾶλλον, τὸ τῆς ἐλαττώσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν καθολικῶν, ἀφ' ὅτου μετὰ τὸ 1750 κέξ. ἀπεχωρίζοντο βαθμῶδὸν οἱ ἡμέτεροι ἀπ' αὐτῶν, πλαισιούμενοι πλέον ἐντὸς μόνου τοῦ πλουσιωτάτου περιβάλλοντος τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τοῦτο ὄντως συνέβη, εἶναι δὲ ἐκδηλον εἰς τὰς πράξεις τοῦ ἀρχείου, ἐν ταῖς ὁποίαις σπανίζουσιν ὥσημέραι περισσότερον τὰ ὀνόματα τῶν ἑλληνικῶν γενῶν. Τοῦτο εἶναι φανερόν, ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τρεῖς λόγους: α') εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, ἀφ' ὅτου ἰδρύθῃ ἡ σχολὴ τῆς Χίου καὶ ἄλλα ἰδιωτῶν διδασκῆρια, παρέχοντα κλασσικὴν καὶ θρησκευτικὴν μόρφωσιν, ἀποκλεισθείσης πάσης ἀποπειρας ἐπανόδου τῶν Ἰησουϊτῶν εἰς τὴν νῆσον, β') εἰς τὴν καταρράκωσιν τῆς δυνάμεως καὶ ἐπιρροῆς, τῆς τε ἡθικῆς καὶ τῆς ὑλικῆς, τοῦ μεγάλου ἰουστινιανείου γένους, μετὰ τὴν καταστροφὴν, ἣτις ἐπηκολούθησε τὰ βενετικά, καὶ γ') εἰς τὸν βέβαιον διὰ φερμανίων καὶ λοιπῶν σουλτανικῶν ἀπαγορεύσεων περιορισμὸν τῶν δυτικῶν μοναχῶν καὶ τοῦ ἐντοπίου κλήρου εἰς πέντε μόνον ἐκκλησίας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς μητροπόλεως.

Νομίζω δ' ὅτι καὶ ἡ παραμονὴ τῶν Χίων ἐμπόρων καὶ ἡ μόνιμος ἐγκατάστασις πολλῶν ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν, πλείστον δ' ὅσον καὶ αἱ κοινωνικαὶ καὶ ἐμπορικαὶ αὐτῶν σχέσεις ἐν ταῖς Ἡγεμονίαις, εἶναι μεγάλη αἰτία τῆς ἀποσπάσεως τῶν Χίων βαθμῶδὸν ἀπὸ τοῦ γενοατοχιακοῦ περιβάλλοντος. Περὶ ἀρχομένην δὲ τὴν ΙΘ' ἑκατονταετηρίδα φαίνεται, ὅτι ὁ χωρισμὸς ἦτο τόσον πραγματικός, οὕτως ὥστε κατὰ τὰ γεγονότα τῆς ἐπαναστάσεως οἱ ἐντόποι καθολικοὶ πᾶν ἄλλο ἢ ἀδελφικῶς συμπεριφέρθησαν πρὸς τοὺς Ἑλληνας, πλὴν τῶν Γάλλων προσένων καὶ τῶν καπουκίνων γαλλικῆς ἐθνικότητος, οἵτινες καὶ εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν ἐφέρθησαν ὡς Γάλλοι.■

Εἶναι τόσον φανερὰ εἰς τὸ ἀρχεῖον ἡ ὀλιγανθρωπία, ὥστε βλέπομεν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως γάμους συχνοὺς γυναικῶν δυτικῶν πρὸς καθολικοὺς Ἀρμενίους τῆς Σμύρνης μὲ συνέπειαν τὴν μεταβίβασιν κτημάτων προγονικῶν, τῶν ὁποίων τινὰ σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερον — εἰς χεῖρας ἤδη πλέον Ἑλλήνων ἀγροτῶν — μὲ τὰ ὀνόματα ἀκόμη τῶν Ἀρμενίων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εἶδον καὶ ἀνεγνώρισα εἰς τὰς πράξεις τοῦ ἀρχείου.

Λέγεται, ὅτι λήγοντος τοῦ ΙΣ' αἰῶνος, ἦτοι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ καθολικοὶ ἦσαν 6 - 7000 ἔχοντες ἐννέα μὲν ἐκκλησίας ἐντὸς τῆς πόλεως, δώδεκα δὲ παρεκκλήσια ἐκτὸς αὐτῆς καὶ περὶ τὰ δέκα ἰδιωτικὰ εὐκτήρια. Μετὰ τῶν Βενετῶν ἀνεχώρησαν κατὰ τοὺς πίνακας ἀπογραφῆς ἐξήκοντα οἰκογένειαι μετ' εἴκοσι ἱερέων, μετὰ δὲ τὴν ἀποκτάστασιν τῶν πραγμάτων ἐπετράπη εἰς τοὺς ἐπανελθόντας ἡ χρῆσις μόνον μιᾶς ἐκκλησίας, τῆς τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Γαλλικοῦ προξενείου.

Ἐκεῖ ἐτελοῦντο ὅλαι αἱ ἱεροπραξίαι, συχνότατα δὲ καὶ γάμοι καὶ βαπτίσεις εἰς τὰς ἰδιωτικὰς οἰκίας. Μετὰ τὰς ἐνεργείας ὁμως τῶν καθολικῶν προκρίτων, ὡς εἶδομεν, καὶ τὴν προστασίαν τῆς Γαλλίας ἐν Πόλει, ἀπεδόθησαν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς αὐτοὺς πέντε ἐν ὅλῳ ἐκκλησίαι, ὡς ἐλέχθη, ἅς καὶ σήμερον διατηροῦσι. Οἱ μετὰ δὲ τὴν ἀποκατάστασιν εὐρεθέντες πλέον ἐν Χίῳ ἀνήρχοντο εἰς δισχιλίους, εἰς χιλίους δὲ ἴσως μόνον κατὰ τὴν ἡμετέραν ἐπανάστασιν. Ἐγὼ ἀναχωρήσασα τῷ 1915 ἐκ Χίου ἀφῆκα τοὺς καθολικοὺς αὐτῆς περὶ τοὺς διακοσίους ἀνερχομένους, ὑποθέτω δέ, ὅτι τώρα, ἴσως, ὑφίστανται οἱ ἡμίσεις. Καὶ ταῦτα μολονότι καὶ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος οὐδεὶς διωγμὸς ἢ ἄλλη τις κακοδαιμονία ἐσημειώθη.

Τὴν μεγάλην ἐλάττωσιν τοῦ πληθυσμοῦ ἀναγνωρίζει τις ἐν τῷ κώδικι ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν σωροῦ ἐπωνύμων Κυκλαδιτῶν καὶ δὴ Τηνίων καθολικῶν. Οὕτω ἀπαντῶσι Ῥωσσεῖται, Σπέρκοι, Γκοφρέ, Βαλάσηδες, Γκύζαι, Περπινιάδες, Σομαρίπαι, Σιγάλοι, Κονταράτοι, Βαρβαρρίγοι, Κοζαδῖνοι, Κολλάροι, Συρῖγοι, Μανοῦσοι, Δανιόλοι, Φαλιέροι, Ἀρμάοι, Δελαγραμμάτικα, Δαπόλα, Ἀρμακόλα, Ζερλένται, Μαλακατέ, Μενάρδοι, Χαρικιόπουλοι, Πραντούνα καὶ τὰ Κρητικὰ ἐπώνυμα Καντιώτης, Καλλέργης, Σκουλούδης, Βλαστός, Χορτάκης, Ρενιέρης, Σαγονάτσος, Καλαφάτης. Οὗτοι πάντες ἦλθον εἰς Χίον καὶ ἔμειναν αὐτόθι, διότι ὑπῆρχον φαίνεται κτήματα πολλά, πολλά, ἀλλ' ὀλίγαι χεῖρες, κατῴκησαν δὲ ἐν εἵδει ἀποικίας, εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ Κάμπου τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον ἔκτοτε ὠνομάσθη Φραγκοβούνι. Δὲν ἔμειναν ὁμως ἐκεῖ, διότι ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲν ἐπώνυμον Κυκλαδίτου ὑπάρχει πλέον ἐν τῷ ἀρχεῖῳ. Ταῦτα περὶ τοῦ πληθυσμοῦ.

Εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ ἀρχείου καὶ εἰδικῶς εἰς τὸν φάκελλον τῆς προπαγάνδας εἶδον καὶ μίαν μακρὰν καὶ περιέργον ἀλληλογραφίαν διὰ τὸ ζήτημα τοῦ ὁμαδικοῦ προσηλυτισμοῦ 80 χωρικῶν ἐκ τοῦ χωρίου Δαφνῶνος περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ζήτημα, ὅπερ ἀνεστάτωσε τὴν πόλιν καὶ ἐχώρισε τὴν κοινωνίαν, ἕως ὅτου ἀνέλαβον πάλιν οἱ Τοῦρκοι τὴν διευθέτησιν τοῦ ζητήματος, ἀπαγορεύσαντες εἰς τοὺς καθολικοὺς νὰ χρησιμοποιοῦσι χωρικοὺς εἰς τὰς ἐργασίας των. Τότε, φαίνεται, ἠναγκάσθησαν οἱ καθολικοὶ νὰ φέρωσι εἰς Χίον τοὺς Κυκλαδίτας, ὡς ἐλέχθη. Ἀποκαλοῦνται δὲ οἱ ὁμάδην οὗτοι φωτισθέντες: *neofotisti* καὶ *neofiti*. Ἐπίσης εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν εἶδον καὶ ἐπιτίμια καὶ ποινὰς τῆς ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης κατὰ τῶν μοναχῶν τῶν λεγομένων *Recolecti*· φραγκισκανοὶ ἦσαν καὶ αὐτοὶ—γαλλικῆς, φαίνεται, ἐθνικότητος—διότι οὗτοι δὲν ἐδέχοντο τοὺς νεοφωτίστους εἰς τὴν ἐκκλησίαν των, ἀλλὰ τοὺς ἀπέπεμπον, καὶ διότι συνέργησαν καὶ μετ' ἄλλων Γενοατῶν εἰς ματαίωσιν τῆς ἐπανόδου τῶν Ἰησουϊτῶν εἰς τὴν νῆσον.

Ἄς ἴδωμεν τώρα ὅσα διαφωτίζει ὁ κώδιξ περὶ τῶν ναῶν ἑκατέ-

ρων τῶν δογμάτων, περὶ τῶν κοινῶν ναῶν, ὅπως καθορίζει τούτους τὸ ἀρχεῖον. Τὸ ἀρχεῖον ἀναφέρει;

1) *templa*, ἦτοι ναοὺς μεγάλους καὶ ἀξιολόγους τόσον ἀνατολικοὺς παλαιοὺς ὅσον καὶ δυτικούς.

2) *cattedrale*, τὸν ἐκάστοτε μητροπολιτικὸν ναόν.

3) *ecclesia*, ἦτοι τοὺς ναοὺς, τοὺς ὁποίους καὶ ἡμεῖς λέγομεν ἐκκλησίας, συνήθως μεγάλους ναοὺς, τοὺς ἐνοριακοὺς πιστεύω.

4) *capella*, τὰ παρεκκλήσια, τὰ τε ἰδιωτικὰ καὶ τὰ προσηρτημένα εἰς τὰς μονάς, γενικῶς δὲ ὅ,τι ἡμεῖς λέγομεν ναΐσκους.

5) *sacello*. Διὰ τοῦ ὅρου τούτου ὑποθέτω, ὅτι δηλοῦται τὸ ἕτερον τῆμμα τοῦ κοινοῦ ναοῦ, τὸ προωρισμένον διὰ τὰς ἱεροπραγίας τοῦ δυτικοῦ δόγματος. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἦτο πάντοτε προωρισμένον τὸ ἀριστερὸν κλίτος. Ἀναφέρονται ἐν τῷ ἀρχεῖῳ εἴκοσι *sacelli* εἰς ναοὺς κοινούς καὶ μόνον· διασφύζονται ἀκόμη σήμερον περὶ τοὺς δέκα ἐκ τῶν ναῶν τούτων ἔχοντες τὰ δύο κλίτη. Γενικῶς τὸ δεξιὸν κλίτος εἶναι μεγαλύτερον, εἰς δύο ἢ τρεῖς δὲ μόνον ναοὺς παρατηροῦμεν κλίτη ἰσομεγέθη.

6) *Oratoria, edicula, officii*, ταῦτα εἶναι χῶροι ἱεροπραγιῶν δευτερεύοντες. Καὶ τὰ μὲν *oratoria* καὶ *efficia* φέρονται ἀεὶ προσηρτημένα μοναῖς, ὡς *edicula* δὲ νοοῦνται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὰ εὐκτήρια ἐντὸς ἰδιωτικῶν κτημάτων τῆς ὑπαίθρου.

Ὡς *templa* ἀναφέρονται: ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν τῷ Καστρῷ, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, μονύδριον γυναικῶν Ἀπλωταριάς, τοῦ ἁγίου Εὐστρατίου, ἡ Παναγία ἡ Χρυσοχεριά, ἡ ἁγία Εὐφημία τοῦ Παλαιοκάστρου, ὁ Σωτὴρ παρὰ τὸν λιμένα, ἡ Παναγία Σκεπταδιώτισσα, ἡ Παναγία Κρήνα, ὁ ναὸς τοῦ Ζωοδότου, τῆς Ἀγίας Κυριακῆς, τοῦ Ἀγίου Βασιλείου τῶν Πετροκοκίνων, τοῦ Ἀγίου Φωτός, ἐκκλησίας ἰδρυθείσης ἐπὶ τῷ μάρτυρι Ἰσιδώρῳ, τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, τῆς Ἀγίας Μαρτῶνας, τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου, τοῦ Ἀγίου Νικολάου Βούρων, τοῦ Ἀγίου Νικολάου Βασιλακάρη (μητροπόλεως), τῶν ἁγίων Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου, τοῦ Ταξιάρχου Καμπάνας. Οὗτοι πάντες, οἱ ὡς *templa* χαρακτηριζόμενοι ναοί, ἦσαν καὶ παλαιοὶ καὶ ἀξιόλογοι ἀναμφιβόλως. Ἐκ τῶν δυτικῶν ὀρίζονται ὡς *templa* ὁ Ἅγιος Σεβαστιανὸς τῶν Δομινικανῶν, ἡ Ἀγία Βενεράντα, ἣτις πιστεύω, ὅτι ἦτο ἡ ἰδική μας Ἀγία Παρασκευὴ τοῦ Παλαιοκάστρου· τούτου δ' ἕνεκα οὐδαμοῦ ἡ Ἀγία Παρασκευὴ ἐν τῷ κώδικι τότε ἀναφέρεται ὡς ἁγία Παρασκευή· ἐν τῷ κώδικι ἀναφέρεται ἡ Παναγία τοῦ *Cogorno*, ἄγνωστός μοι μέχρι τοῦδε ναός, καὶ ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος τῶν Ἱησουϊτῶν. Γενᾶται δὲ ἡ ἀπορία, ἐὰν ὅλοι αὐτοὶ οἱ ναοὶ εἶχον κτισθῆ κατὰ τὴν γενοατοκρατίαν ἢ πρὸ αὐτῆς ἢ καὶ ἄλλοι μετ' αὐτήν. Ἀσφαλῶς καὶ τὰ τρία συνέβησαν. Ἐν πρώτοις εἶναι γνωστὸν, ὅτι ὑπῆρχον σπουδαῖοι ναοὶ τῶν καλῶν χρόνων, ἀλλ' ὅτι καὶ ἄλλοι ἐκτίσθησαν ἐπὶ γενοατοκρατίας, ὡς π.χ.

ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Ματρῶνας· ἀλλὰ καὶ τόσοι ἄλλοι χρονολογούμενοι ἰδιωτικοὶ ἐπὶ Γενοατοκρατίας, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ καὶ ἐν τῇ πόλει, ἢ ἐν χωρίοις, ἐν οἷς καὶ ὁ τῆς οἰκογενείας τοῦ πατρός μου Ἅγιος Νικόλαος μεταξύ 1453 - 1561. Ἄλλ' ἦσαν καὶ οἱ κοινοὶ ναοὶ τῶν δύο δογμάτων, ἀσφαλῶς ἀπὸ τῆς γενοατοκρατίας χρονολογούμενοι καὶ ἕνεκ' αὐτῆς ἐξηγούμενοι.

Ἐκ τοῦ ἀρχείου μανθάνομεν, ὅτι καὶ ἡ Ὁδηγήτρια τοῦ Παλαιοκάστρου, ἢ καὶ ὁμοίως αὐτόθι Βλαχερνίτισσα καλουμένη, ἦτο ἐν χρήσει ἀκόμη τότε, ὡς καὶ ἡ Ἀγία Ματρῶνα, ἥτις ὅμως συγχέεται πρὸς τὸν αὐτόθι τοῦ Παλαιοκάστρου Σωτήρα Χριστὸν καὶ Χριστὸν Ζωοδότην, διότι περὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ πρόκειται. Ἡ ἰδρύτρια ἀγία εἶχεν ἀφιερῶσαι τὸν ναὸν καὶ τὸ μονύδριον εἰς τὸν Σωτήρα, ἀλλ' ἐπειδὴ μετὰ τὸν θάνατόν της ἐτάφη ἐν αὐτῷ, διετηρήθη δὲ ζωντανὴ ἡ μνήμη της καὶ ἡ ἀγιοσύνη της, ἐκράτησεν ἡ συνήθεια, ἵνα ὁ ναὸς ἀκούηται γενικῶς ὡς Ἀγία Ματρῶνα. Ἀκόμη μνημονεύεται ἐν τῷ ἀρχεῖῳ ἡ τέλεσις δύο πράξεων εἰς τὴν Παναγίαν Λουκαριώτισαν τοῦ Παλαιοκάστρου, οὕτω ὀνομασθεῖσαν, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀφότου ὁ Κύριλλος Λούκαρις ἐξεφώνησεν ἐν αὐτῇ λόγον καυτηριάζοντα τὰς μεθόδους τῶν Ἰησουιτῶν. Παραδόξως ὅμως ἐγὼ εὔρον εἰς τὸν κώδικα ἀναγραφόμενον καὶ γάμον ἐνὸς Λούκαρι ἐν Χίῳ καὶ τοῦτο μὲ ἀγει εἰς τὴν δικαίαν καὶ βάσιμον ὑπόθεσιν, ὅτι εἶχομεν καὶ Λουκάρεις ἐκ Κρήτης μετοίκους ἐν Χίῳ, ὅπως καὶ Καλλέργας καὶ Χορτάκηδες καὶ Ρενιέρηδες καὶ Βλαστοὺς καὶ ἄλλους. Ἡ ἀναγραφή δὲ τῆς τε πράξεως καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ ναοῦ εἶναι σύγχρονα πρὸς τὸν Κύριλλον Λούκαριν.

Εἶναι καὶ πολλοὶ ναοὶ ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὸ ἀρχεῖον μὲ δύο, τρία καὶ τέσσαρα ὀνόματα, διότι ἐν τῷ μεταξύ ἡ ἡλιαξαν κυρίου ἢ εἶχον συγχρόνως διὰ διαφόρους λόγους διπλᾶ ὀνόματα. Ὁ σημερινὸς καθεδρικός ναὸς τῶν καθολικῶν San Nicola di Bari ἀνῆκε κατ' ἀρχὰς εἰς ἓνα κλάδον τῶν Ἰουστινιανῶν, οἱ ὅποιοι ἐλέγοντο Βαλαβᾶδες. Ὁ ἐκ τούτων Κοσμᾶς Βαλαβᾶς ἐδῶρθε τὸν ναὸν εἰς τοὺς Μινωρίτας καὶ τούτου ἕνεκα ὁ αὐτὸς ναὸς ἀναφέρεται καὶ ὡς S. N. Padrum Minoritarum καὶ ἅγιος Νικόλαος di Balaba καὶ ὡς S. N. Fratrum minorum. Διὰ τὸν ναὸν αὐτὸν, ὅστις ἀνεκτίσθη πλέον εἰς τὸ 1841, εὐρίσκω παρὰ τὴν πρᾶξιν ἐνὸς γάμου τότε τὸ σημείωμα: Nota lettore bene: questo è il primo matrimonio si è fatto nella nuova cattedrale nostra di S. Nicola benedicta quest' anno corrente il 25 Marzo, prestante il vescovo di Scio Mr Ignazio Giustiniani.

Ἐπίσης ἡ λεγομένη Madona di Loretto λέγεται καὶ Loretto d'Italia καὶ Santa Maria Lorretana. Εἶναι δὲ ἡ ἰδία πρὸς τὴν λεγομένην κοινῶς βραδύτερον καὶ Nostra Donna καὶ Astra Donna. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ μία ἐκ τῶν δύο ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως, τὰς ὁποίας μετέβαλον εἰς τζαμιά οἱ Τοῦρκοι κατὰ τοὺς διωγμοὺς μετὰ τὰ Βενετικά. Ἐλέγετο δὲ πάντοτε τὸ περὶ οὗ

ὁ λόγος ἱδρυμα ὡς μωαμεθανικὸν εὐκτήριον: τὸ τζαμί τῆς "Αστρα Ντόν-
νας, ἔκειτο δὲ ὅπου εἶναι σήμερον τὸ στρατ. νοσοκομεῖον. Ἡ ἄλλη ἐκκλη-
σία, ἡ ὁποία συγχρόνως μετεβλήθη εἰς τζαμί, εἶναι ἡ Παναγία τῆς Φραγ-
κοπαροικιᾶς, ἡ S. Maria de Travis ἢ Travena· αὕτη ἐλέγετο ὕστερον
Μουσσελίμ τζαμισί. Ἐπίσης ὁ λεγόμενος "Ἅγιος Νικόλαος τοῦ παζα-
ριοῦ ἦτο ὁ λεγόμενος καὶ de Bazaristi ἢ Βουρκάρης ἢ "Ἅγιος Νικό-
λαος στὰ Βοῦρκα, διότι ἦτο παρὰ τὸν λιμένα, ὅπου ἦσαν βουρκια-
σμένα νερά. Ἐπίσης καὶ τις ιδιωτικὸς τῶν Πετροκοκίνων ναὸς λέγεται
Ταξιάρχης, Ταξιρχάκι, Ἀσώματος di Petrokokini καὶ Ἀσώματος «ἐν
τῷ κήπῳ τῶν Πετροκοκίνων» εἶναι δὲ ὁ ἴδιος ναὸς πάντοτε. Σύγχυσις
κρατεῖ σχετικῶς καὶ πρὸς τὸν ναὸν τοῦ νεκροταφείου τῶν δυτικῶν, ὅ-
στις παρὰ μὲν τοῦ λαοῦ ἐλέγετο καὶ λέγεται ἀκόμη ἅγιος Ἐλισσαῖος, ἐν
δὲ τῷ κώδικι S. Maria Immacolata nel Eliseo. Φαίνεται, ὅτι τὸ ταφεῖον
ὠνομάσθη — ἀφ' οὗτο τὸ πρῶτον ἐχρησιμοποιήθη — Eliseo, δηλαδὴ Ἡλύ-
σια, ὑπὸ τῶν φιλαρχαίων· ἀλλ' ὁ λαὸς τὸ παρητυμολόγησεν ὡς ἤθελε,
διότι σαφῶς λέγεται ἐν τῷ κώδικι ὁ ναῖσκος τοῦ νεκροταφείου ὡς ἀφιε-
ρωμένος εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου. Ἐγένετο
δὲ ἔναρξις ταφῆς ἀνθρώπων εἰς τὸ ταφεῖον αὐτὸ τὸ ἔτος 1749, ὡς δη-
λοῦται ἐν τῷ κώδικι mortuorum. Ἐως τότε ἔθαπτον ἐντὸς τῶν ναῶν,
ὡς ἦν ἔθος τοῖς πᾶσι, τοὺς ξένους δὲ ἰδιαίτερος εἰς τὸν "Ἅγιον Ρόκκον.

Οἱ ιδιωτικοὶ ναοὶ ἢ ναῖσκοι τῶν γενοατοχίων ἦσαν πάμπολλοι,
ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι κοινοί. Ἀπαξιῶ νὰ ἀναφέρω γελοῖον
κατάλογον συνταχθέντα εἰς τὴν Λατινικὴν ἐπισκοπὴν μὲ τὴν ἐπικεφα-
λίδα: «Ναοὶ λατίνων καὶ ἑλληνοκαθολικῶν», ὡσεὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς Χίου,
ἀνερχόμενος τότε εἰς ἑκατὸν καὶ εἴκοσιν ἀσφαλῶς χιλιάδας ἀνθρώπων,
ἐξ ὧν μόλις 3.000 δυτικοί, οὐδένα εἶχεν ἑλληνα ὀρθόδοξον Ἀλλὰ
διὰ τίνα λόγον ὑπῆρχεν ἐκεῖ ὁ πανίσχυρος Μητροπολίτης, τὸ πλοῦσιον
ἱερατεῖον, οἱ τόσοι κληρικοὶ καὶ οἱ ἀμέτρητοι ναοὶ τῶν Ἑλλήνων, ἐξ
ὧν 300 ἐν τῇ πόλει καὶ τοῖς πέριξ; Εἰς τὸν ὠραῖον αὐτὸν κατάλογον
περιλαμβάνεται ὡς παπικὸς καὶ ὁ κεντρικὸς μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν
ὀρθοδόξων. Τοῦτο ἀρκεῖ ὡς δεῖγμα τῆς ἐν συνόλῳ καὶ τῆς κατὰ μέρος
ἀλήθειας τοῦ περιεχομένου.

Ἐκ τῶν ιδιωτικῶν ἢ οἰκογενειακῶν ναῶν, διατηροῦνται τινῶν
ἀξιόλογα ὀνόματα ἐν τῷ κώδικι, ὡς π.χ. τὸ τῆς Παναγίας τῆς
Ἀσάνας εἰς τὸ Τάλλαρος, τῆς ὁποίας τὴν θέσιν ὀρίζει ὁ κ. ἀκριβέστατα:
παρὰ τὸ προσκύνημα τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου. Ὄντως
δὲ οὐδεμία ἄλλη ἐκκλησία ὑπάρχει αὐτόθι, εἰμὴ μία καὶ μόνη, ἡ λεγομένη
σήμερον Παναγία Γλυκεῖα, ὡς ἀνήκουσα εἰς ἓνα κλάδον τῶν Ἰουστι-
νιανῶν Rapallo, οἵτινες ἐπωνομάζοντο Γλυκεῖς ἢ Dolei (καὶ ἐν τῷ
κώδικι οὕτω). Εὐνόητον, ὅτι πρὸ τούτων κύριοι ὑπῆρξαν τοῦ ναοῦ
οἱ Ἀσάναι, γένος μέγα βυζαντινόν, οἵτινες ἐσυγγένευσαν καὶ πρὸς τοὺς
Ζαχαρίας τῆς Χίου καὶ δὴ τὸν περιώνυμον Μαρτῖνον. Μάλιστα ὁ ναὸς

ἀναφέρεται μίαν φοράν: τῆς Ἀσάνας καὶ ἄλλην: τῆς Ἀσανοῦς. Τὸ αὐτόθι προσκύνημα τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου ἦτο πολυτίμητον καὶ ὀνομαστόν, ὡς εὐρισκόμενον εἰς τὴν Θέσιν κατ'ὥκῃσέ ποτε ὁ Ἅγιος ἐν Χίῳ. Ἐπίσης ἀναφέρεται ὡς μέγας ναὸς — *templum S. Lucii* — ὅτι καὶ εἶναι ἀσφαλῶς ὁ εἰς τὴν παραλίαν μεταξὺ Νεοχωρίου καὶ Θυμιανῶν, ὅστις σήμερον καλεῖται δικαίως Ἀγία Φωτιά. Καὶ δὲν εἶναι οὔτε Λουκίου, οὔτε Λουκίας οὔτε Φωτίου οὔτε Φωτεινῆς ναὸς, ἀλλὰ μόνον εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Φωτὸς ἡ τῆς Φωτιᾶς, ἡτὶς ἐφάνη ὡς ὑπερμεγέθους λαμπὰς εἰς τὸν οὐρανόν, ἐκ θαύματος τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου, ὃν ἕως ἐκεῖ ἔσυραν οἱ δῆμιοί του. Τὸ θαῦμα τοῦτο εἰκονίζεται καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς πολυτελοῦς *capella* τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου ἐν τῷ ἁγίῳ Μάρκῳ τῆς Βενετίας.

Ἄς ἔλθωμεν τῶρα εἰς τὰ ἐπώνυμα, τὰ παρωνύμια καὶ τὰ βαπτιστικά, τὰ ὅποια δρέπει κανεῖς εἰς τὸν λειμῶνα τοῦ ἀρχείου. Εἴπομεν, ὅτι οἱ Γενοβέζοι εἶχον ἐξελληνισθῇ ἐν Χίῳ ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Φράγγοι εἰς πολλὰ μέρη τῶν χωρῶν ἡμῶν. Αὐτὸ φαίνεται παραπολὺ καὶ ἐκ τοῦ ἀρχείου. Τὰ ὀνόματα τῶν γυναικῶν, ἐννοῶ τῶν γεοανοχιακῶν οἰκογενειῶν, εἶναι γενικῶς ἑλληνικά ἢ ἐξελληνισμένα, τῶν ἀνδρῶν ἐν μέρει, τὰ δὲ παρωνύμια ὅλα — ἐκτὸς τῶν διπλῶν ἐπωνύμων καὶ θὰ ἐξηγήσω τί ἐννοῶ μὲ αὐτὸ — εἶναι ἑλληνικά, διότι οἱ δίδοντες αὐτὰ, ἂν καὶ δὲν ἦσαν μόνον Ἕλληνας, ὠμίλουν ἑλληνιστὶ ὡς καὶ οἱ φέροντες αὐτὰ καὶ οἱ γράφοντες ἀκόμη τὰς πράξεις ἐν τῷ ἀρχεῖῳ. Ὀλίγοι ἦσαν ὅσοι δὲν εἶχον παρωνύμια, ἐπιβεβλημένα πλεονεξία τῆς συνηθείας, ὅπως διακρίνονται μεταξὺ τῶν ὁμωνύμων. Εἶναι αὐτὴ ἡ κατ' ἐξοχὴν συνηθεῖα τῶν Ἑλλήνων, καὶ τῶν χωρικῶν καὶ τῶν ἀστῶν. Ὑπῆρχεν ὅμως καὶ ἡ καθαρῶς βυζαντινὴ συνήθεια τῶν διπλῶν ἐπωνύμων, κατὰ παράθεσιν τοῦ πατρικοῦ καὶ τοῦ μητρικοῦ, ἀπαντᾷ δὲ καὶ αὕτη εἰς τὸν κώδικα, ὡς διακριτικὴ κλάδος πλεονεξία ἡτο δ' ἀσφαλεστάτη αὕτη ἡ διάκρισις: π. χ. Χρυσολωρᾶς Δρομοκαίτης, Κριτῆς Χρυσολωρᾶς, Πεπανὸς ὁ Δομέστικος, Δομέστικος ὁ Λάσκαρης, Παλαιολόγος Ὀλυμπιδάριος. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι τὸ διπλοῦν ἐπώνυμον τοῦ λογίου Ἰακώβου τοῦ Χίου, ὅπως τοῦλάχιστον παραδίδεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου. Κάποτε οὐδεὶς ἐπίστευεν ὡς Παλαιολόγον, ὀλιγώτερον δὲ καὶ εἰς τὸ μεταποιημένον πιθανώτατα β' ἐπώνυμον Ὀλυμπιδάριος. Εἰς τὸν κώδικα ὅμως εὔρον δις Παλαιολόγους, εὔρον δὲ καὶ Λαμπαδαρίους καὶ ἴσως πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι θὰ ἦσαν ἐκ πατρὸς μὲν Παλαιολόγοι, ἐκ μητρὸς δὲ Λαμπαδαριοί. Ὄντως εἰς τὸ ἔτος 1581 ἀναφέρεται Μανουὴλ Παλαιολόγος ὡς ἀνάδοχος μετὰ τοῦ Βικεντίου Ρεκανέλλη, καὶ εἰς ἄλλην πρᾶξιν κόρη τοῦ Παλαιολόγου τούτου Ἀγγέλα. Τίς δὲν ἐνθυμεῖται τὸ γραφέν ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, ὅτι «Ἰωάννης υἱὸς δεσπότης Θωμᾶ Παλαιολόγου μὴ κλίνας γόνυ τῷ Πάπα, φυγὼν ἐξ Ἰταλίας (Ρώμης) λάθρα ἦλθεν εἰς Χίον»¹. Μετὰ τὴν

1) *Palaeologiae Gentis etc. Romae MDCLXV.*

εἶδῃσιν ταύτην τοῦ κώδικος, δὲν εὐρίσκω πλέον Παλαιολόγους ἐν Χίῳ, συγχωνευθέντας ἢ σβεσθέντας εἰς παρωνύμιον (ἄγνωστον ἀτυχῶς ἡμῖν) τοῦ οἴκου των ἢ εἰς ὄνομα κλάδου, ὅφ' ἃ μόνον θὰ ἐδηλοῦτο βραδύτερον ὁ οἶκός των. Ἐκτὸς τῶν Παλαιολόγων ἀναφέρονται ἐν τῷ κώδικι καὶ τρεῖς κλάδοι Κομνηνῶν: Χειροῦργοι — Καρύδαι καὶ Καλογιάννηδες. Δουκῶν ἔχομεν δύο κλάδους, Δούκας ἀπλῶς καὶ Δούκας *seioti* — Χίους. Λασκάρεις εὐρίσκω μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ τελευταῖον τούτων Θεόδωρόν τινα Λάσκαριν, προερχόμενον ἐκ τῆς Ἱταλικῆς Σαβοΐας, ὅτις σημειοῖ ἰδιοχείρως εἰς τὴν πρᾶξιν βαπτίσεως τῆς κόρης του: *Desiderai che mia figlia portasse i nomi di Eudoxia, Theodora, Irene, Maria, già molto conosciuti nella mia famiglia*“. Ἡ σύζυγός του δηλοῦται ὡς Γεωργιανὴ «Μοσχοβίτισσα».

Ἐν τῷ κώδικι ἀφθονοῦσι τὰ βυζαντινὰ ἐπώνυμα, λαμπρὸν βοήθημα διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς γενεαλογίας. Τούτων ἀναφέρω τινὰ κατ' ἐκλογὴν, ὡς Εὐγενικούς, Καμύτσας, Κασταμονίτας. Κανοβούτσας, Δρυμεῖς, Δομεστίκους, Δούκας, Λασκάρεις, Κομνηνοὺς, Παλαιολόγους, Ἀγγέλους, Καλοχέρας, Καλλιμάχους, Μαύρους, Γορδάτους, Μαυροκορδάτους, Κατράρας, Διασορινούς, Γραβᾶδες ἢ Γαβρᾶδες, Μουρμουντηνοὺς, Βούρους Μουζάλας, Σεβαστοὺς, Σεβαστοπούλους, Κορέσηδες, Συνναδηνοὺς, Καβαλλαρίους, Τριακονταφύλλους, Λογγίνους, Βλαττερούς, Βαρσάκας, Καλαφάτας, Λαμπίνους, Σοφιανούς, Χρυσολωρᾶδες, Δερμοκαΐτας, Ρέντας, Ράλλας, Καλοειδεῖς, Σγουρούς, Σγουροπούλους, Δαμαλᾶδες, Πετρίτσας, Καπαδούκας, Ἰκανάτους, Σεββαστιανούς, Μαλαχιᾶδες, Μεντόνας, Πετροκοκίνους, Καβάκους, Μαυριάνους, Σαραντινοὺς, Χρυσοκλαβαρίτας, Καμπανάρας, Καλλέργας, Δυρραχινούς, Ποροδεῖσας, Κοματεροὺς, Κουμελᾶδες, Ἀμαράντους, Κυνηγούς, Πεπανοὺς, Περδίκας, Βεστάρχας, Καλαργυροὺς. Χρυσουλᾶδες, Μουζάκας, Δαλασσηνοὺς, Μαξιμούς, Πεδιάτας, Ἀστρακάρας, Μαζίκας, Πικροκλάδας, Χρυσοχέρας, Φωτεινοὺς, Πάρδους, Παρδοπούλους, Μαγγανάρας, Σχολαρίους, Πουλίτσας, Πετραλῆδες, Κυρίτσηδες, Βλάχους, Βλαχούδας, Δροσινούς, Ἀλάττηδες, Κριθηνᾶδες, Ζαμπλάκους, Καλαγγέλους, Θερμήρηδες, Κουζηνούς, Καντακουζηνούς, Φραγγιᾶδες, Γαλάτας, Σκυλίτσας, Χρυσοβελόνας, Χρυσοβέργας, Σικανούς, Ζυγομαλᾶδες κἄλ. κἄλ.

Ἀναφέρονται καὶ τινὰ ἱστορικὰ πρόσωπα, ὅπως ὁ ἰατροφιλόσοφος Λεονάρδος Μινδόνιος, οἱ μεγάλοι ἱατροὶ Σκυλίτσαι Πέτρος καὶ Ἐμμανοὴλ, ἡ οἰκογένεια τοῦ θανόντος πλέον τότε Φραγκίσκου Δομεστίκου Λάσκαρι, οἱ ἀπόγονοι τοῦ Δημητρίου Πεπανοῦ, ὁ ἐν ταῖς ἡγεμονίαις ἱατρὸς Φωτεινός, εἰς Καντακουζηνὸς ἐκ τῶν ἡγεμονιῶν νυμφευθεὶς ἐν Χίῳ τῷ 1787 καὶ ἕτερος ἀναφερόμενος τῷ 1813, ὁ Πανταλέων ἢ Παΐσιος Λιγαρίδης, ὁ ὀνομαστὸς κληρικός, ὁ Γιαννάκης Βόδας, ὅστις δὲν εἶναι ἄλλος εἰμὴ ὁ Ἰωάννης Μαυροκορδάτος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, οὗ τέκνων δύο ἀναφέρονται αἱ βαπτίσεις ἐν τῷ κώδικι, ὁ Ἀνδρέας Σταυριανός,

ὁ ἱατρὸς Δημ. Ἀμιράλλος, ὁ ἱατρὸς Τιμόνης καὶ ὁ ὁμοίως ἱατρὸς Δρακόπουλος, προσαγορευόμενος *dottor medicus physicus*. Ἀπαντες οὗτοι ὑπῆρξαν τρόφιμοι τῶν ἰταλικῶν πανεπιστημίων, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν καὶ τοῦ Κολλεγίου Ἀγίου Ἀθανασίου εἰδικῶς. Εἰς μίαν πρᾶξιν ἀναφέρεται ὁ υἱὸς τοῦ πολλοῦ Γεωργίου Κορεσίου Ματθαῖος μὲ τὸ παρωνύμιον *διαμαρτυρος* (*diamartiro*), ἥτοι διαμαρτυρόμενος. Εἰς τὸ παρωνύμιον τοῦτο ἀναγνωρίζομεν τὸ διακριτικὸν τοῦ Γεωργίου Κορεσίου καὶ τοῦ οἴκου του, ὀφειλόμενον ἀσφαλῶς εἰς τοὺς ἀντιπάλους του καθολικούς, ἀλλὰ καὶ ὀπαδοὺς τοῦ Λουθήρου γενικῶς τότε ἐν Χίῳ. Εἰς ἐπιστολὴν τοῦ ἐπισκόπου Ἀνδρέου Σοφianoῦ, ἐχθίστου καὶ τούτου ἀντιπάλου τοῦ Κορεσίου καὶ λοιπῶν ὀρθοδόξων ἀγωνιστῶν, οὗτοι ἀποκαλοῦνται ὑβριστικῶς Λουθηρανοί. Μὴ λησμονώμεν, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Λούκαρις ἐξεωρήθη φίλος τῶν Λουθηρανῶν καὶ ὅτι οὗτος εἶχεν ἐν Χίῳ πλείστους θαυμαστάς, ὀπαδοὺς καὶ συναγωνιστάς.

Κατ' ἐπανάληψιν ἀπήντησα ἐν τῷ κώδικι τὸ ὄνομα τῶν Lurrazzoli, οἴκου βενετικοῦ, ἀφ' ὧν καὶ ὁ γράψας διὰ τὰ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Χίου γεγονότα. Ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ ὁ φανατικὸς περιγητῆς Ricaut, ὅστις ἦλθεν, ἔμεινεν, ἔμαθε πολλὰ ἐν Χίῳ διὰ τοὺς δογματικούς ἀγῶνας καὶ ἔγραψε πικρότατα κατὰ τῶν ἡμετέρων. Ἀναφέρεται δὲ μὲ ὅλους τοὺς τίτλους αὐτοῦ (*chevalier, illustre* κλπ.) εἰς μίαν πρᾶξιν βαπτίσεως ὡς ἀνάδοχος μετὰ τῆς κυρίας Rougeant de la Plombière, συζύγου τοῦ Γάλλου προξένου. Μετὰ ἰδιαιτέρου σεβασμοῦ καὶ συγκινήσεως συνήντησα τὰ δύο ὀνόματα τῶν ὑπαρξάντων γάλλων προξένων κατὰ τὰ αἵματηρά ἔτη τῆς σφαγῆς, τῶν ἀειμνήστων Bouville καὶ Digeon. Ὁ μὲν πρῶτος ἔπραξε βεβαίως πάντοτε τὸ καθῆκον του, ὡς τίμιος χριστιανός, κατὰ τὰς σφαγὰς ὅμως ἔφυγεν ἢ πάντως ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σαλβατῶρ Digeon. Ὑπῆρξεν οὗτος ἀξιωματικὸς γενναῖος καὶ ἀξιοπρεπής, ὁ ὁποῖος ἤνοιξεν εἰς τὰ γυναικόπαιδα διάπλατα τὰς θύρας τοῦ περιβόλου τοῦ προξενείου καὶ ἐστάθη καὶ ὁ ἴδιος ἐκεῖ ἐν στολῇ καὶ μὲ γυμνὸν ξίφος καὶ τῇ βοηθείᾳ δύο μόνων ἀκολουθῶν (καβάσηδων) ἀνέκοψε τὴν εἴσοδον τῶν αἰμοχαρῶν ὀρδῶν, διασώσας οὕτω ἑκατοντάδας ὑπάρξεων, αἵτινες συνωθοῦντο ἀπηλπισμέναι πρὸ τῆς θύρας τοῦ τεμένους τῆς Γαλλίας. Αἰωνία ἡ μνήμη του!

Ἐπώνυμα γενοατικά, γενοατοχιακά, βενετικά κ.ἄλ. ἀφθονοῦσιν ἐν τῷ κώδικι. Ἀξιολογώτατον δὲ εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ μετὰ πάσης βεβαιότητος καὶ ἀκριβείας, πότε καὶ πῶς σβέννυνται βαθμηδὸν τὰ διάφορα ἐπώνυμα ἢ ἀποσιωποῦνται — ὅπερ τὸ συνηθέστερον — συγχωνευόμενα εἰς τὰ ζωντανὰ καὶ ἐπιζῶντα πάντοτε τῶν βασικῶν γενῶν παρωνύμια ἢ κλάδους. Τοῦτο παρατηρῶ, ὅτι συνέβη εἰς πλεῖστα γένη χιακά, πιθανώτατα δὲ καὶ εἰς τοὺς Παλαιολόγους τῆς Χίου, Κομνηνοὺς, Δούκας, κἄλ. Παρετήρησα ἐπίσης τὴν εἴσοδον εἰς τὸν χιακὸν κύκλον ἐπωνύμων ἀθηναϊκῶν ὁμαδικῶς ὡς καὶ κρη-

τικῶν. Ἐκ τῶν ἀθηναϊκῶν ἀναφέρω Ἀστρακάρηδες, Ἀλέξηδες, Ρέντηδες, Καματερούς, Ἰσως καὶ Παλαιολόγους (ἐὰν οὗτοι δὲν ἦλθον πολὺ προγενεστέρως εἰς Χίον), Κυνηγούς, Μοσχάτους, Μαρκοπούλους, Θεοτόκας, Καβαλλαρίου, Λεβίδας, Λέκκας, Ροῖδας, κἄλ.

Ἐκ τῶν γενοατῶν καὶ ἀκολουθῶς ὡς γενοατοχίων πλέον θεωρουμένων, ἀναφέρω κατ' ἐκλογὴν τοὺς: Campi, Banca, Longo (ἐλαχίστους) Recanelli, Lomellini. Spinola, Salvaghi, Grimaldi, Restano, Moneglia, Cibo, Della Rocca, ἅπαντας Μαωνέζους ποτέ. Della Croce, Vallapergha, Compiani, Cogorno, Serra, Soffietti, Montacuti, Mamuca della Torie, Lecei, Cigala, Velasti, Paravania, San Ré, d'Aste, Leco-veri, Maracanava, Portoffero etc. Ἐκ τῶν βενετικῶν τὰ γνωριμότερα: Barbaro, Luppazzolo, De Alba, Rauséo, Campana, Doria, Marine, d'Andria. Négroponte, Summaripa, Dandolo, Fùsculo, Faliero, Zerlendi, Casanova. Ὅμοίως ὑπῆρχον ἐν Χίῳ ἀσφαλῶς καὶ Medici καὶ Borghesi καὶ Muratori.

Ἄς ἔλθωμεν τέλος καὶ εἰς τὰ παράδοξα καὶ πειρακτικὰ παρωνύμια τῶν κατοίκων καὶ εἶτα εἰς τὰ ὠραῖα βαπτιστικά ὀνόματα τῶν γυναικῶν. Οἱ ποτὲ περίφημοι Ἰουστινιᾶναι τῆς Χίου ἀκούονται καὶ γνωρίζονται κατὰ τοὺς ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνας ὑπὸ τὰ ἐξῆς κομψὰ παρωνύμια, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον τοῦ ἐξῆς ὡς διακριτικὰ οἰκογενειακῶν κλάδων πλέον. Οὕτω βλέπομεν π.χ. Paride Giustinieni detto C a c o s (κ α κ ὀς) detto Clomos (χλωμός) Χάρος, Τρέμης ἢ καὶ Κουνοκεφάλας, Τσιβίκι (=τσιμπούρι), Παχύς, Μποτίλιας (ἴσως διὰ τὸ πίνειν), Ἀγριόγατα (διὰ τὴν ὄψιν), Κρύος (διὰ τὴν ἐμφάνισιν), Κρυμύδας (διὰ τὴν ὁμοιότητα), Μοράκι (=Μόρος, Μαῦρος), Μουζέττα (Musette), Καρβουνᾶς, Ταγλαμπάκης (ὁ πρῶτος ταγλαρᾶς), Φακᾶς (διὰ στίγματα δέρματος), Βελουδιάρης (διὰ τὸ ἐμπόριον ὑφασμάτων), Λεγάτος (διὰ τὸ ἀξίωμα) Γιαννάκης, Σταύρακας, Μανώλακας, (ἐκ βαπτιστικῶν). Ὡς βλέπει τις, ἅπαντα τὰ παρωνύμια ἦσαν ἑλληνικά. Οἱ ἐκ τῶν Ἰουστινιανῶν παρωνυμούμενοι Τρέμηδες ἦσαν οἱ ἀπομείναντες μέχρι καὶ ἡμῶν κύριοι τοῦ κτήματος καὶ τοῦ ὠραίου ναοῦ τῆς Κρήνας, διατηρήσαντες τὰ κτήματά των χάρις εἰς τὴν κατὰ τὸ φαινόμενον προσέλευσιν αὐτῶν εἰς τὸν μωαμεθανισμόν. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἔμειναν ἐν τῷ κρυπτῷ χριστιανοί, ὁρθόδοξοι μάλιστα, βαπτισθέντες ἀμέσως ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς νήσου τῷ 1912. Δὲν νομίζω ἄσκοπον νὰ προσθέσω ἐδῶ καὶ τινὰ παραδοξότατα, κακόηχα, ἀλλὰ καὶ γνήσια μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ ἐπώνυμα, ὡς: Μισοχέρης, Ἐξηνταχειλᾶς, Ἐννιαγλωσσαρίτης, Μαυρομαγούλης, Καλαμοκάνης, Ψαρογουρούνης, Ψαροκαβούρης, Καταφαγᾶς, Παιδοσφούγγης, Καμελαύκης κ.τ.τ.

Τὰ βαπτιστικά εἶναι πολλὰ, ποικιλώτατα, ἰδιότυπα:

Β α τ τ ι σ τ ῖ ν α, Μπαττιστοῦ, Μπαττίνα, Μπατοῦ, Μπατοῦκα,

Μπατολιά (τοῦτο μεταγενεστέρως ὑπὸ τῶν λογίων μετεμορφώθη εἰς : Ὑπατία ν).

Κατερίνα, Κατεριά, Κατερνή, Κατερνά, Κατέτα, Κατοῦ, Κατοκίνα, Κατερινέττα.

Περρέτα (ἐκ τοῦ Πέρρος - Πιέρρος, Πέτρος), Περρούλα, Περρουλιώ, Περροῦ, ὅθεν καὶ τὸ Πελλοῦ, συνηθέστατον ἐν Χίῳ.

Μπεργίνα (Bergo), Μπεργοῦλα, Μπεργοῦ.

Βριτζίτα (Brigitta).

Ceronima, Γκιουρέμα (καὶ Γκιουρέμος), Μιμίνα.

Giacomina, Γιακουμίνα, Γιακουμοῦ καὶ Πουμέττα.

Σοβράνα, Σοβρανέττα, Σουβροῦ.

Μπενέττα (Μπενέτος=Benedetto ὅχι Βενετός), Μπενετοῦ.

Κλαρέντζα καὶ Καρέντζια, Κιαρέττα, Κιάρρα καὶ Κερέτα — Κερετίνα Κεροῦ. Ἀλλὰ καὶ Κεροῦ — Ἀγγεροῦ — Ἀγγελοῦ.

Μπερτοῦ, Μπερτοῦλα, Μπερτουλιώ (Μπερτουμῆς = Βαρθολομαῖος).

Φράγγα, Φραγγώ (Φραγγῆς, Φραγγούλης).

Κοζοῦ καὶ Κοζῆς καὶ Νικορόζα καὶ Κορόζα (= Νικοροζῆς, ὅχι ἐκ τοῦ Κόζιμο). Νικολέττα, Κολέττα (Νικόλας, Κοκόλας, Κοκό.)

Τὰ ἐξ ἁρωμάτων: Μοσχοῦ, Βιόλα καὶ Βιολοῦ, Βιοροῦ, Βιεροῦ, κἄλ. Πουλλοῦ, Πουλλουδιά, Ριανοῦ (ἐκ τοῦ Ρίγανη ἢ σχετικὸν πρὸς τὸ Ρήγαινα;).

Τὰ ἐξ ἐπωνύμων: Λασκαροῦ, Ραλλοῦ, Κομνηνῆ, Ἀργεντοῦ, Δούκαινα, Μαξιμοῦ, Βελισσοῦ (Βελισσάριος). Σὺν τούτοις καὶ τὰ Λουίζος (Luiso), Μονέος (ἐκ τοῦ Νέα Μονή). Παρὰ τοῖς Ἰουστινιάναις ἀπαντῶσι καὶ τὰ ρωμαϊκά, Ἀσκάνιος, Πάρις, Αἰνεάς, Σκιπίων, κἄλ.

Ἐκ τῆς ὅλης ἄνω διαδρομῆς ἀνὰ τὰς πεπαλαιωμένας σελίδας τοῦ βιβλίου, ἀποκομίζω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶδον ἐντὸς αὐτοῦ τὴν ζωὴν ἐνὸς ὁλοκλήρου κόσμου πέντε αἰώνων, κόσμου πολιτισμένου καὶ λεπτοῦ. Ἐδημιουργήθη ὁ κόσμος οὗτος διὰ τῆς συγχωνεύσεως τῶν προσόντων δύο ἐμπορικωτάτων λαῶν, τῶν Γενοατῶν καὶ τῶν Χίων, οἵτινες ἀσφαλῶς ἔδρασαν καὶ ἐπέδρασαν σπουδαίως καὶ ἀποτελεσματικῶς εἰς τὸν ἀνατολικὸν πολιτισμὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς γενοατοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας. Εἰς τὴν γενοατοχιακὴν κυψέλην τῆς Χίου, ἔμποροι, βιομήχανοι, λόγιοι, φιλόσοφοι, ἱατροί, κληρικοί, πνεύματα ἐλεύθερα, ἄνωτερα, ἔδωκαν τὸ μέτρον ἐνὸς πολιτισμοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνικοῦ, ἐντὸς ἁρωματώδους ἀτμοσφαίρας, τῆς ὁποίας ἡ ὁμόνοια, ἡ ἀνεξιθρησκεία καὶ ἡ ἀβρότης ἦσαν τὰ κυριώτερα συστατικά. Ἡ ἐλευθερία τοῦ δόγματος, ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἰσορροπία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ κοινότης τῶν οἰκογενειακῶν ναῶν, ἡ ἀβρότης εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις, ἡ ἀπλότης τῶν τρόπων, τὰ μικρὰ χαριτωμένα ὀνόματα τῶν γυναικῶν, τὰ μετέχοντα τόσον τοῦ ἰωνικοῦ ἄλματος παρωνύμια τῶν ἀνδρῶν, ἡ διαφαινομένη

εἰς τὰ λατινικά, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ τὸ ἀρχεῖον, κοινὴ γενοατοχιακὴ διάλεκτος, ὅλα εἶναι αἰσθητὰ καὶ ζωντανὰ εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου. Ἡ Βελισσοῦ, ἡ Ριανοῦ, ἡ Ραλλοῦ, ἡ Κοζοῦ, τί χαριτωμένοι θὰ ἦσαν μὲ τὰ κοντοφούστανά των καὶ τοὺς κεφαλοδέσμους των καὶ τὰ ἄκακα γέλοια των καὶ τὰ πειράγματά των, ὅπως τὰς περιγράφουν οἱ εὐρωπαῖοι ταξειδιῶται: Ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶχεν ἐπιτελέσει καὶ ἐδῶ τὸ θαῦμα του διὰ τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἐθίμων του καὶ δὲν ἦτο βεβαίως τοῦτο τὸ πρῶτόν του θαῦμα. Ἐὰν δὲ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ κῶδιξ ἀρχίζει μὲ τὴν πτῶσιν τῆς γενοατοκρατίας, εἶναι ἀπολύτως φανερόν, ὅτι ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς γενοατοχιακῆς κοινωνίας ἦτο ἤδη γεγονὸς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ΙΓ' ἑκατονταετηρίδος ἢ τέλους τῆς ιε', μὲ ἀφετηρίαν τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν εἰσροὴν εἰς τὴν νῆσον ἡμῶν τόσων καὶ τόσων ἀξιολόγων στοιχείων. Δι' αὐτὸ ἔχομεν τὸ αἶσθημα ζωντανόν μιᾶς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἀποπνέει ἀκόμα τὰ ἀρώματα τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Γένουας. Τὰ ἐξελληνισμένα ὀνόματα, τὰ μόνον ἑλληνικὰ παρωνύμια, τ' ἀποδιδόμενα εἰς Γενοατοχίους τῆς πρωτίστης τάξεως, πιστοῦσι τὴν ἀπόλυτον χρῆσιν τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ὁμιλουμένην. Ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὰ διάφορα ἀνὰ τὴν ὕπαιθρον κτήματά των καὶ τοὺς πύργους, μόνον ἐκεῖνα τὰ χαρακτηριστικὰ παρωνύμια, ἅτινα βλέπομεν διαψιλῶς σκορπισμένα ἀνὰ τὰς σελίδας τοῦ κώδικος, μόνον ἐκεῖνα ἐπέζησαν καὶ οὐχὶ τὰ πραγματικά των ποτὲ ἐπώνυμα, ὡς π.χ. τοῦ Κρύου, τοῦ Κουφοῦ, τοῦ Τρέμη, τοῦ Χάρου. Αἱ περιώνυμοι ἐκκλησιαστικαὶ ἢ δογματικαὶ ταραχαὶ τῶν δύο στοιχείων δὲν εἶναι αἰσθηταὶ εἰς τὰς πράξεις τοῦ ἀρχείου, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τῆς προπαγάνδας. Ἡ ἡχώ τῶν πολεμικῶν γεγονότων, αἱ δυστυχίαι, οἱ ἐκπατρισμοί, αἱ αἰχμαλωσίαι, αἱ ἀπαλλοτριώσεις, ἡ ἐλάττωσις, τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ ἐποικισμοί, πάντα ταῦτα εἶναι ἀσφαλῶς αἰσθητά.

Οἱ εὐγενεῖς καὶ ἡμεροὶ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἐστόλιζον ποτὲ τὴν Χίον, ἔμειναν μακρὰν τοῦ σάλου, ἀνώτεροι ἐκκλησιαστικῶν διενέξεων, αἵτινες δὲν ὑπερεπήδων τὰ οἰκογενειακὰ φράγματα. Οἱ ἄνθρωποι ἔζων ἀρμονικώτατα μὲ τοὺς ἑτεροδόξους συγγενεῖς των, συμμετείχον εἰς τὰς ἑορτάς, βαπτίσεις, γάμους ἀλλήλων ἐνεργῶς, μετ' ἀπολύτου ἐλευθερίας δόγματος, ἐχαριτολόγουν καὶ ἔσκωπτον ἰωνικῶ τῷ τρόπῳ. Ἡ Ἰωνία ζῆ πάντοτε ὁλοζώντανη καὶ μέσα εἰς τὰς ὠχρὰς σελίδας τῶν ἀρχειακῶν βιβλίων· ἐκεῖ ἦσθάνθη ἀκόμη καὶ τὸ λεπτὸν ἄρωμα ξηροῦ σχίνου καὶ μαραμένης πορτοκαλλιᾶς.